

Karol Łopatecki

Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: karollopatecki@gmail.com

telefon: +48 69 574 57 71

DOI: 10.15290/mhi.2015.14.02.01

Edycje źródłowe akt sejmikowych: przeszłość – terażniejszość – przyszłość

(Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732,
wyd. Michał Zwierzykowski, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008, ss. 1201+XVI;
Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733–1763,
wyd. Michał Zwierzykowski, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2015, ss. 986+XXI)

SUMMARY

Source editions of the acts of regional assemblies (“sejmik”): past–present–future

The article presents two monographic editions titled “Acts of regional assemblies of the Poznań and Kalisz Voivodeship”, released by Michał Zwierzykowski. The result of gathered in 1697-1763 documents in comparison to existing editorial output was evaluated. Main postulates concerning releases of the acts of assemblies made by historians from the turn of the XIX/XX century were characterized. The first author of edition of these acts was not, like it was thought, Walerian Kalinka, but Adolf Pawiński. In the article heretofore ignored contribution of Alfons Parczewski and Stanisław Kujot was presented. These two, next to Michał Bobrzyński, Ludwik Kubala, Władysław Konopczyński, Edward Barwiński and Stanisław Kutrzeba delivered many valuable editorial ideas and methodological findings. Finally existing and announced editorial output was described. We observe incredibly dynamic editorial process and the announces are even more impressive. Till 2030 we should have set of documents for Voivodeships: Kalisz, Poznań, Ruthenian, Belz, Brześć-Kujawski, Inowrocław. We should also have majority of sources from: Brest Litovsk Voivodeships, Kraków Voivodeships, Wilno Voivodeships and Duchy of Zator and Oświęcim, Chełm Land, Dobrzyń Land. This set allows to extrapolate assumption that in near future synthesis of regional council’s organization and functioning will be made.

Key words: acts of assemblies, Poznań-Kalisz regional council, parliamentarism, historiography, I Universal Congress of Polish historians

Słowa kluczowe: akty sejmikowe, sejmik poznańsko-kaliski, parlamentaryzm, historiografia, I Powszechny Zjazd Historyków Polskich

W latach 2008 i 2015 Michał Zwierzykowski wydał dwie imponujące pod względem objętości, przy tym doskonale opracowane, edycje źródłowe. Są to *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, obejmujące lata 1696–1732 i 1733–1763¹. Prace treścią i tytułem bezpośrednio nawiązują do wydawanego przez Włodzimierza Dworzaczka pierwszego tomu (złożonego z dwóch części) dzieła o takim samym tytule, które zostało opublikowane w latach 1957–1962². W intytucji nieco dziwi brak nawiązania w numeracji tomów do swego poprzednika. Omawiane książki stanowią właściwie tom IV i V³. Według zapowiedzi samego Wydawcy (s. VII) zespół jego przygotowuje edycję akt tego sejmiku za lata 1669–1695⁴, a dokumenty z lat 1633–1668 przygotowuje do wydania zespół pod kierunkiem Igora Kraszewskiego⁵. Dodatkowo przygotowywany jest „ostatni tom, obejmujący dzieje sejmiku w dobie stanisławowskiej (lata 1764–1793) – wstępne prace nad tym przedsięwzięciem zostały już zainicjowane”⁶. Jesteśmy więc świadkami bardzo ważnego wydarzenia, polegającego na stworzeniu zaplecza naukowego, finansowanego z budżetu państwa, którego efektem będzie zebranie kompletu materiałów do dwóch kluczowych województw dawnej Rzeczypospolitej, których zakończenia należy się spodziewać na koniec drugiego dziesięciolecia XXI stulecia.

Dynamika edycji akt sejmikowych, której jesteśmy świadkami, skłania do refleksji nad rozwojem i kondycją procesu wydawniczego⁷. Tym bardziej, że

¹ Obie książki są wynikiem projektów badawczych realizowanych przez Michała Zwierzykowskiego. W latach 2003–2007 realizowany był grant „Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego za lata 1696–1732” przyznany przez Komitet Badań Naukowych (2 H01G 003 25). Natomiast w latach 2008–2012 Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego przyznało fundusze na projekt zatytułowany „Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego za lata 1733–1763” (N N 108 033335).

² *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. I (vol. 1: 1572–1616; vol. 2: 1616–1632), wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957–1962. M. Zwierzykowski pierwszą edycję źródłową zadedykował *Pamięci Profesora Włodzimierza Dworzaczka w dwudziestą rocznicę Jego śmierci*.

³ Dla rozróżnienia w dalszej części pracy stosować będą zapis: *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. IV i V.

⁴ Osobami realizującymi ten projekt badawczy są Andrzej Kamieński i Robert Kołodziej. Według zapowiedzi „przygotowywana jest ponadto do druku edycja akt sejmikowych województwa bełskiego z lat 1572–1772, pomyślana jako ukończenie dzieła mocno zaawansowanego przez Wojciecha Hejnosza jeszcze przed wybuchem II wojny światowej, z uwzględnieniem jednak nowej redakcji i uzupełnieniem materiału o wyniki dodatkowych kwerend”. NPRH (11H 11 000280) „Edycje źródłowe: *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*. Lata 1669–1695 oraz *Akta sejmikowe województwa bełskiego 1572–1772* (ukończenie edycji Wojciecha Hejnosza)”.

⁵ Wykonawcami grantu są Andrzej Kamieński, Robert Kołodziej i Michał Zwierzykowski. NPRH (11H 12 0514 81) „Edycja źródłowa: *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*. Lata 1632–1668 (panowanie Władysława IV i Jana II Kazimierza)”. Zob. http://www.nauka.gov.pl/g2/oryginal/2013_05/f63832adb50beceddf925688c9d06c83.pdf, poz. 14.

⁶ NPRH (1aH 15 0046 83): „Edycja źródłowa: *Akta sejmikowe województw Wielkopolski właściwej w latach 1764–1793* oraz druk tomu *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*. Lata 1668–1695” projekt przewidziany na lata 2015–2020.

⁷ Skrócone opisy historii edycji akt sejmikowych wykonali wydawcy tego typu źródeł. J. Stolicki,

autor tomu V dedykuje książkę *Panu Profesorowi Adamowi Lityńskiemu Wybitnemu Historykowi dziejów sejmików dawnej Rzeczypospolitej*⁸. W pisanych przez M. Zwierzykowskiego wstępach konsekwentnie odwołuje się do tego uczonego, wskazując na konieczność napisania pełnej syntezy dziejów sejmików dawnej Rzeczypospolitej⁹. Uwzględniając istniejący i zapowiadany dorobek wydawniczy akt sejmikowych, warto zastanowić się nad możliwością stworzenia w najbliższych latach takiej syntezy¹⁰. Główny powód, który dotychczas uniemożliwiał przygotowanie syntetycznej pracy o sejmikach ziemskich, wiązał się z niewielką bazą opracowanych i wydanych akt sejmikowych¹¹.

Edycja źródłowa z 2008 r. została opublikowana przez Wydawnictwo Poznańskie. Kolejny tom z 2015 r. pomimo takiej samej szaty graficznej został wydrukowany w Warszawie przez Wydawnictwo DiG. W związku z faktem, że pierwsze dzieło M. Zwierzykowskiego zostało już wielokrotnie omówione i recenzowane¹², skupię się na niedawno opublikowanej edycji. Książka składa się z niewielkiego wstępu liczącego dziewięć stron (s. VII–XV), uzupełnionego o bibliografię oraz wykaz skrótów (s. XVII–XXI). Michał Zwierzykowski przyjął odmienny sposób wprowadzenia czytelnika do tematyki prezentowanego źródła w stosunku do edycji źródłowej wykonanej przez Jarosława Stolickiego w 2002 r. Ten ostatni we wstępie, oprócz prezentacji stanu badań, bardzo obszernie (na 60 stronach) opisał wydane źródła, sporządził charakterystykę sejmiku, przedstawił ludzi związanych z podolskim samorządem szlacheckim oraz na koniec zaprezentował stanowisko sejmiku wobec najważniejszych pro-

Wstęp, [w:] *Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1698*, oprac. J. Stolicki, Kraków 2002, s. XV–XXIII; M. Zwierzykowski, *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. IV, s. VII–X. Zob. również: M. Zwierzykowski, *Wydawanie akt sejmikowych Rzeczypospolitej szlacheckiej – dorobek edytorski oraz refleksje nad klasyfikacją źródeł do dziejów osiemnastowiecznych sejmików*, „Wiek Oświecenia” (dalej: WO) 2011, nr 27, s. 26–45.

⁸ *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. V, s. V.

⁹ A. Lityński, *O modelu monografii sejmiku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” (dalej: CPH) 1985, t. 37, nr 1, s. 161. Zob. M. Zwierzykowski, *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. IV, s. X; idem, *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. V, s. VIII.

¹⁰ Warto podkreślić, że zaczynają powstawać pierwsze syntezy. Przykładowo: J. Ternes, *Sejmiki ziemskie i ich miejsce w systemie parlamentarnym szlacheckiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Między konstytucją Nihil Novi a ustawodawstwem nowoczesnej demokracji. Parlamentaryzm polski w XVI–XX wieku*, Radom 2005, s. 83–97.

¹¹ Pomijam w tym artykule stan badań nad sejmikami – zestawienie artykułów i monografii przygotowali ostatnio Robert Kołodziej i Michał Zwierzykowski. Wynika z niego ogromne zainteresowanie badaczy zgromadzeniami szlacheckimi. R. Kołodziej, M. Zwierzykowski, *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2012.

¹² Przykładowo recenzje: Tomasz Adamczyka, „Z Dziejów Prawa” 2010, nr 11, s. 201–203; Zbigniewa Chodyły, „Roczniki Historyczne” 2009, nr 75, s. 207–215; Urszuli Kosińskiej, „Kwartalnik Historyczny” (dalej: KH) 2010, t. 117, nr 3, s. 140–146; Adama Pełakowskiego, „Studia Źródłoznawcze” 2010, nr 48, s. 188–190; Jerzego Dygdały, WO 2010, nr 26, s. 126–131; Andrzej Korytko, „Teki Sejmowe” (dalej: TS) 2010, nr 1, s. 135–138.

blemów Rzeczypospolitej¹³. Michał Zwierzykowski w zasadzie nie dokonuje merytorycznej charakterystyki sejmiku z terenu województwa poznańskiego i kaliskiego działającego w latach 1733–1763. Jak zaznacza we wstępie: „podobnie jak w przypadku akt sejmikowych z lat 1696–1732, w niedalekiej przyszłości przygotowana zostanie odrębna monografia, kompleksowo prezentująca dzieje sejmiku poznańsko-kaliskiego w latach 1733–1763, stanowiąca dopełnienie wydawnictwa źródłowego”¹⁴. Rzeczywiście, w 2010 r. M. Zwierzykowski napisał znakomitą monografię sejmikową, która stanowiła uzupełnienie edycji źródłowej z 2008 r.¹⁵ Należy mieć nadzieję, że również opracowanie lat 1733–1763 ujrzy światło dzienne¹⁶. Wydaje się jednak, że bez wprowadzenia merytorycznego, nawet bardzo syntetycznego, książka będzie skierowana wyłącznie do specjalistów. Może lepszym rozwiązaniem byłoby poświęcenie kilkunastu lub kilkudziesięciu stron na ogólny chociażby opis sytuacji politycznej, gospodarczej, społecznej szlachty wielkopolskiej oraz charakterystykę głównych przejawów aktywności sejmiku¹⁷? Autor podkreśla, że okres, na który przypada edycja źródłowa jest niezwykle interesujący dla „dziejów staropolskiego parlamentaryzmu, który sięgnął wówczas ostatecznego dna bezładu i anarchii – do pozytywnego zakończenia”¹⁸. W tym czasie sukcesem zakończył się zaledwie jeden sejm (pacyfikacyjny z 1736 r.), kompetencje sejmików po Konstytucji Sejmu Niemego z 1717 r. były ograniczone, a do tego rozpowszechniła się na tym poziomie zgromadzeń plaga *liberum veto*¹⁹.

Jak obliczył wydawca, sejmik województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1733–1763 zbierał się 93-krotnie. Obliczył tak – według koncepcji zaproponowanej przez Adama Lityńskiego zwracającego uwagę, że sejmik był jeden,

¹³ J. Stoliccki, op. cit., s. XXIII–LXXXIII. Trzeba dodać, że nawiązywało to do edycji Antoniego Prochaski w „Aktach Grodzkich i Ziemskich”.

¹⁴ M. Zwierzykowski, *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. V, s. VIII.

¹⁵ Idem, *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Poznań 2010. Zob. M. Krzymkowski, *Recenzja*, [z:] *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Michał Zwierzykowski, Poznań 2010, CPH 2012, t. 64, nr 2, s. 516–518.

¹⁶ Autor postępuje analogicznie jak uczynił w 1888 r. Adolf Pawiński, który jednocześnie wydał jeden tom, opracowanie i cztery kolejne wolumina źródeł sejmikowych. *Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*, t. I: A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce na tle stosunków województw kujawskich*; t. II: *Lauda i instrukcje 1572–1674*, wyd. A. Pawiński; t. III: *Lauda i instrukcje 1674–1700*, wyd. A. Pawiński; t. IV: *Lauda i instrukcje 1700–1733*, wyd. A. Pawiński; t. V: *Lauda i instrukcje 1733–1795*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1888.

¹⁷ Identyfikacja jak M. Zwierzykowski, postąpili ostatnio wydawcy akt sejmikowych ziemi chełmskiej, przy czym zanim ukazało się wydawnictwo, powstały dwie monografie sejmikowe obejmujące lata 1587–1717. R. Kozyrski, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*, Lublin 2006; J. Ternes, *Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668)*, Lublin 2004; *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668*, oprac. H. Gmiterek, W. Bondyra, J. Ternes, Lublin 2013.

¹⁸ M. Zwierzykowski, *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. V, s. VIII.

¹⁹ Por. A. Lityński, *O reformach sejmikowania w latach 1764–1793*, CPH 1985, t. 37, nr 2, s. 257–272.

ale sprawował różne funkcje²⁰. Wydawca ustalił więc, że odbyło się 19 sejmików o funkcji przedsejmowej, zaledwie 2 relacyjne, po 30 deputackich i gospodarskich oraz 8 zjazdów nadzwyczajnych, z których 3 zwołał król²¹. Na uwagę zwraca likwidacja sejmików działających z limity, które w tomie IV stanowiły kategorię najliczniejszą. Odbyło się ich 88, a dzieliły się na 19 łańcuchów zgrupowań przedzielonych limitami²².

Pod względem merytorycznym M. Zwierzykowski starał się jak najszerzej traktować wytyczne Stanisława Kutrzeby, w pełni realizowane już przez wojennych wydawców: Włodzimierza Dworzaczka i Antoniego Przybosia. Kutrzeba uznał, że edycja źródeł dotyczących sejmików nie powinna ograniczać się do laudów i instrukcji sejmikowych, bazę źródłową należy możliwie rozszerzyć, odnotowując wszelkie informacje dotyczące funkcjonowania sejmików²³. Przed laty J. Stolicki własne wysiłki wydawnicze związane z sejmikiem podolskim porównał do edycji W. Dworzaczka²⁴, odnotowując: „dzieło to wyróżnia się zdecydowanie ze względu na bogactwo źródeł, których zachowało się nadspodziewanie dużo”, co „(...) budzi wręcz zazdrość”²⁵. Efekt prac M. Zwierzykowskiego jest jeszcze bardziej imponujący. Na 986 stronach wydawnictwa źródłowego umieszczono 640 dokumentów²⁶, wśród których 422 opublikowano z oryginałów lub uwierzytelnionych odpisów, 257 ze współczesnych kopii. Powoli wersje drukowane zaczynały odgrywać coraz większą rolę. W 61 przypadkach, to one stały się podstawą wydania, najczęściej były to uniwersały królewskie oraz informacje o sejmikach znajdujące się w prasie²⁷. W stosunku

²⁰ Idem, *Szlachecki samorząd gospodarczy w Małopolsce (1606–1717)*, Katowice 1974, s. 34.

²¹ M. Zwierzykowski, *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. V, s. VIII–IX.

²² Idem, *Klasyfikacja sejmików na przykładzie funkcjonowania sejmiku województwa poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolate pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. I, red. M. Mikołajczyk, J. Ciągwa, P. Fiedorczyk, A. Stawarska-Rippel, T. Adamczyk, A. Drogoń, W. Organiściak, K. Kuźmicz, Białystok–Katowice 2010, s. 591. Por. H. Olszewski, *Praktyka limitowania sejmików*, CPH 1961, nr 13, s. 33–55.

²³ S. Kutrzeba, *Postulaty wydawnicze z zakresu historii prawa polskiego*, [w:] *Nauka polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*, t. I, Warszawa 1918, s. 269–270.

²⁴ *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. I: 1572–1632 (vol. I: 1572–1616; vol. II: 1616–1632), wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957–1962.

²⁵ J. Stolicki, op. cit., s. XX, XXIII.

²⁶ Warto wskazać na jeden drobny szczegół dotyczący formy. Autor zastąpił konsekwentnie stosowaną dotychczas numerację, w której każdy sejmik otrzymywał kolejny numer rzymski, a poszczególne dokumenty numer arabski. Teraz otrzymujemy podwójną numerację arabską. Sądzę, że to nieuzasadnione nowatorstwo. M. Zwierzykowski, *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. V, s. XII: „w niniejszym tomie zrezygnowano ostatecznie z numeracji rzymskiej, która była obecna jeszcze w edycji Dworzaczka oraz tomie za lata 1696–1732”.

²⁷ Dodać należy, że łączna liczba dokumentów wynosiła 683, ale wydawca słusznie zdecydował się o łączeniu identycznych informacji o różnych sejmikach, przede wszystkim deputackich i gospodarskich. M. Zwierzykowski, *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. V, s. IX.

do swoich poprzedników M. Zwierzykowski dokonał przede wszystkim pogłębionej kwerendy w źródłach epistolograficznych²⁸, dzięki czemu uzyskano dużo wartościowego materiału. Co ważne – odnotował on również wyniki negatywne, informując, że w spisach deputatów do Trybunału Koronnego brakuje wybranych w Środzie²⁹. Natomiast, co uzasadnione, z edycji źródłowej wyłączono dokumentację najważniejszego organu wykonawczego sejmiku, jakim była Komisja Skarbowa Poznańska³⁰.

Istotne miejsce w publikacji zajmuje aneks (s. 828–872), w którym umieszczono 49 tekstów powstałych w latach 1701–1730, a więc stanowiących uzupełnienie do wydania z 2008 r. Michałowi Zwierzykowskiemu udało się odnaleźć i opracować kolejne listy skierowane przez sejmik i do niego oraz informacje o zgromadzeniach szlacheckich znalezione w korespondencji. Obok tych dokumentów dodał istotne uzupełnienia, w tym instrukcję posłom sejmiku do Augusta II z 1703 r. i odpowiedź tego władcy na poselstwo z 1709 r. Szczególnie interesujący, na co zwraca uwagę wydawca, jest poemat stanowiący satyrę na reprezentację poselską z województwa poznańsko-kaliskiego z 1733 r. (s. 871–872).

Aneks budzi jednak pewne wątpliwości. Potrzeba jego wprowadzenia poświadcza tezę, że szerokie potraktowanie edycji źródłowej właściwie uniemożliwia pełne zakończenie kwerendy. Jeżeli jednak znaleziono nowe materiały – czy nie lepszym rozwiązaniem byłoby opublikowanie drugiego (uzupełnionego) wydania książki. W naszej epoce jest to bardzo proste, wystarczyłoby przygotować tom tylko w wersji elektronicznej. Warto może uzasadnić brak dokumentów wskazanych przez Zbigniewa Chodyłę w recenzji poświęconej aktom sejmikowym z lat 1696–1732³¹.

Podstawa źródłowa omawianej edycji, wzbudza szacunek i nieukrywany podziw. Podstawowym zrębem były księgi grodzkie znajdujące się w Archiwum Państwowym w Poznaniu, oprócz tego dokonano kwerend w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Bibliotece książąt Czartoryskich w Krakowie (oraz przechowywanych tam rękopisów z Muzeum Narodowego), Bibliotece Kórnickiej PAN, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, Bibliotece PAN i PAU w Krakowie, Bibliotece Ossolińskich we Wrocławiu. Pewne, choć niewielkie efekty przyniosła praca w Archiwum Narodowym w Krakowie, Archiwum Państwowym w Gdańsku, Archiwum Państwowym w Toruniu oraz Bibliotece Uniwersytetu im. Adam Mickiewicza w Poznaniu. Wydawca słusz-

²⁸ Z. Chodyła, op. cit., s. 207.

²⁹ *akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. V, s. 602, nr 76/10.

³⁰ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku*, Poznań 2003.

³¹ Z. Chodyła, op. cit., s. 210, wskazał na cztery manifestacje z 1704 r. dotyczące zrzeczenia się z funkcji sędziów kapturowych ziemi wschowskiej, oraz informację prezentującą działalność sejmiku relacyjnego obradującego w Środzie 4 II 1727 r.

nie zrezygnował ze szczegółowej kwerendy zagranicznej, uznając ją za zbyt kosztowną, przy czym rezultat wcale nie musiał być satysfakcjonujący. Tym niemniej w publikacji znajdują się wypisy pochodzące z archiwów położonych na terenie Białorusi, Ukrainy i Rosji³². Dzięki tak przeprowadzonej kwerendzie udało się odnaleźć dokumenty bezwocnie wcześniej poszukiwane. Za przykład niech świadczy instrukcja posłom na Sejm z sejmiku przedsejmowego obradującego w Środzie 22 sierpnia 1746 r. (nr 42/20, s. 408–420), której kiedyś nie był w stanie odnaleźć m.in. Władysław Konopczyński³³.

Jedynym istotnym mankamentem publikacji M. Zwierzykowskiego jest – podobnie jak w pracy z 2008 r. – brak indeksu rzeczowego. Istnieje w tym względzie niekonsekwencja. W edycji źródłowej za lata 1696–1732 autor odnotował: „**indeks rzeczowy, choć wydaje się niezbędny** [podkreślenie – K.Ł.] w wydawnictwie źródłowym tego typu, nie został zamieszczony. Przemawia za tym między innymi ograniczona objętość tomu, którą indeks rzeczowy w sposób znaczny by przekroczył. Wydawca planuje jednak sporządzenie indeksu rzeczowego dla niniejszych tekstów i zamieszczenie go w kolejnym tomie, obejmującym akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1734–1764, który jest obecnie w przygotowaniu”³⁴. Po siedmiu latach ukazała się zapowiadana książka, jednak znów bez indeksów rzeczowych³⁵. Wypada więc na realizację obietnicy poczekać do kolejnego tomu albo przyjąć rozwiązanie Adama Przybośa³⁶. Brak indeksu rzeczowego dla biografów lub historyków regionalnych nie ma – być może – większego znaczenia (istnieją indeksy osobowe i geograficzne: zob. s. 875–920), lecz dla badaczy historii politycznej, wojskowej, historyków prawa, gospodarki, kultury ma to brzemiennie konse-

³² Przesadzone są postulaty jeszcze większego pogłębienia kwerendy źródłowej w księgach grodzkich z terenu Wielkopolski, co sugeruje Zbigniew Chodyła (op. cit., s. 209–211). Takie podejście do edycji prowadziłyby właściwie do jej zatamowania na lata, a nawet dziesięciolecia.

³³ W. Konopczyński, *Przedmowa*, [do:] *Diaryusze sejmowe z wieku XVIII*, t. II: *Dyaryusz sejmowy z r. 1746*, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1912, s. XIII: „nie udało się odszukać w poznańskim Archiwum Państwowem, ani też w Bibliotece Raczyńskich ważnej instrukcji poznańsko-kaliskiej”.

³⁴ *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. IV, s. 1103. Potrzebę indeksu rzeczowego podkreślali niemal wszyscy recenzenci. Przykładowo: T. Adamczyk, op. cit., s. 202; Z. Chodyła, op. cit., s. 208.

³⁵ *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. V, s. XIV: „Podobnie jak w przypadku tomu za lata 1696–1732, zrezygnowano z opracowania indeksu rzeczowego. Jego przygotowanie wymagałoby ogromnego nakładu pracy, a efekt pozostawiałby z całą pewnością nadal niesatysfakcjonujący dla wielu czytelników. Być może pewnym rozwiązaniem będzie opracowanie wspólnie, obszernego tomu obejmującego indeks rzeczowy dla wszystkich tomów akt sejmikowych z lat 1572–1793, kiedy prace edytorskie zostaną zakończone. Kwestia ta pozostaje nadal otwarta”.

³⁶ Po tomie III i IV akt województwa krakowskiego wydał *Indeks osób i nazw geograficznych oraz terminów i rzeczy*. W pierwszym przypadku czekano na indeksy cztery lata, w drugim zaś zaledwie rok. *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. III: 1661–1673. *Indeksy osób i nazw geograficznych oraz terminów i rzeczy*, wyd. A. Przyboś, Wrocław [etc.] 1963; *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. IV: 1674–1680. *Indeksy osób i nazw geograficznych oraz terminów i rzeczy*, wyd. A. Przyboś, Wrocław [etc.] 1964.

kwencji³⁷. Warto więc, by wydawca w pierwszej kolejności opublikował nawet niedoskonały indeks. W obecnej postaci edycja nie jest w pełni użyteczna, choć przecież całość jest wspaniale przygotowana i wydana. To stwarza też pewne niebezpieczeństwo na przyszłość: może skłonić kolejnych wydawców akt sejmikowych do pomijania indeksów, co niestety miało już miejsce w przypadku edycji akt sejmikowych ziemi chełmskiej³⁸.

Istnieje częściowe rozwiązanie tego problemu. To umieszczenie książki w pełnej wersji elektronicznej na jednym z wielu działających repozytoriów cyfrowych, ewentualnie prowadzenie sprzedaży e-booków. Wówczas każda zainteresowana osoba za pomocą oprogramowania wyszuka interesujące treści³⁹. Autor pierwszą źródłową edycją monograficzną umieścił na platformie <https://www.academia.edu/MichałZwierzykowski> (dostęp 09.09.2015). Za tę inicjatywę należy się Wydawcy wielkie uznanie. Obawy jednak istnieją: wydawnictwa komercyjne – a do nich należy przecież Wydawnictwo DiG – niezbyt chętnie zgadzają się i umieszczają pełne pliki książek na swojej stronie internetowej lub w repozytoriach cyfrowych⁴⁰.

Należy jednak podnieść kwestię istotną. Dla historyków prawa – będących przecież również prawnikami – oczywistą, nie zawsze jednak jasną dla historyków „ogólnych”. Podstawową zasadą prawa cywilnego jest bowiem zasada swobody umów, a więc i swobody kształtowania ich warunków. Dlatego też dążyć należy do tego, aby autor zezwalał wydawnictwu jedynie na jednorazowe opublikowanie pracy, pozostałe prawa, a więc i prawo do udostępniania w Internecie (niekiedy – po okresie karencji), zachowując dla siebie. Jeśli wydawnictwo nie zgodzi się na takie ukształtowanie umowy – autor bez większego problemu znajdzie inną oficynę. Wówczas swobodnie będzie mógł swą pracę umieścić w domenie publicznej. Widać również w Polsce zdrową tendencję publikowania prac powstałych w ramach publicznych grantów nie tylko drukiem, ale i po okresie zazwyczaj rocznej karencji – w domenie publicznej.

Podsumowując, wydawnictwo źródłowe opracowane i przygotowane do druku przez M. Zwierzykowskiego spełnia z nadatkiem wszelkie wymogi

³⁷ Istota akt sejmikowych polega właśnie na tym, że „oświetlają [one – K.Ł.] wszystkie strony życia”. Tym samym źródło to jako uzupełnienie badań ma bardzo szerokie zastosowanie. W. Konopczyński, *Potrzeby naukowe w zakresie wydawnictw źródłowych do dziejów Polski. Okres od 1648 do 1795*, [w:] *Nauka polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*, t. II, Warszawa 1919, s. 219.

³⁸ *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej*, s. 699–722 (indeks osobowy i geograficzny).

³⁹ Przykładowo: zamiast wnikliwego czytania 1201 stron, piszący te słowa w ciągu kilku minut zorientował się, gdzie znalazło się odwołanie do dyscypliny wojskowej żołnierzy: w 23 przypadkach. Oczywiście, użycie takiej metody nie zastąpi dobrze zredagowanego indeksu rzeczowego, stanowi jednak istotną pomoc do czasu jego wydania. *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. IV, s. 111, 137, 156, 163, 164, 170, 222, 244, 259, 302, 323, 429, 453, 620, 669, 683, 719, 878, 889, 895, 909, 1004, 1065.

⁴⁰ Na stronie wydawnictwa (<http://www.dig.pl/index.php?s=wyniki&rodz=11>) znajduje się 7 (słownie siedem) e-booków do pobrania lub zakupu (09.09.2015).

formalne wykształcone na bazie ponadpółtorawiekowego dorobku. Jeśli chodzi o bogactwo zebranego materiału, jest to niewątpliwie najbardziej szczegółowy i wyczerpujący zbiór akt sejmikowych. Oba tomy, poza jednym wskazanym mankamentem, są wzorcowe dla kolejnych badaczy podążających śladem poznającego naukowca⁴¹.

* * *

Edycja akt sejmikowych powstałych w Rzeczypospolitej szlacheckiej trwa nieprzerwanie od 154 lat. W pierwszej kolejności lauda i instrukcje sejmikowe wydawały instytucje związane z Imperium Rosyjskim w ramach dwóch serii wydawniczych: *Archiwum Południowo-Zachodniej Rosji*⁴² oraz *Akty Wileńskiej Komisji Archeograficznej*⁴³. Działanie to nie pozostało bez echa, w szczególności na terenie Galicji i Królestwa Polskiego⁴⁴.

Pierwszą poważną debatę o potrzebie opublikowania dokumentacji wytworzonej przez sejmiki podjęto na Zjeździe Historycznym Polskim w roku 1880⁴⁵. Podczas dyskusji o konieczności wydawania źródeł urzędowych zabrał głos ks. Walerian Kalinka. Jego głos warto przytoczyć, gdyż wówczas w powszechnej świadomości historyków pojawił się pomysł edycji laudów sejmikowych⁴⁶. „Ponieważ mowa jest o zapiskach sądowych, chciałem zwrócić uwagę szanownego Kongresu na źródła pierwszorzędne, jeżeli już nie do historyi XVIgo wieku, to przynajmniej dwóch ostatnich wieków, które budzą najwyższą uwagę. Są niemi Lauda. Rzecz szczególna, że naród, który żył życiem parlamentarnem, nie ma zbioru świadectw tego życia parlamentarnego, t.j. Dyjaryjuszów i Laudów”⁴⁷. Słowa te wywołały pozytywny oddźwięk, a wypowiedź nagrodzono oklaskami. Powyższy pomysł poparł Kazimierz Jarochow-

41 Zob. W. Bondyra, H. Gmiterek, J. Ternes, *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej*, s. 8.

42 *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов*, Ч. 2, Т. I–III, Киев 1861–1888–1910.

43 *Акты Виленской археографической комиссии*, Т. I: *Акты Гродненского земского суда* (Вильно 1865); Т. II: *Акты Брестского земского суда* (Вильно 1867); Т. III: *Акты Брестского городского суда* (Вильно 1870); Т. IV: *Акты Брестского городского суда* (Вильно 1870); Т. V: *Акты Брестского и Городнянского городских судов* (Вильно 1871); Т. VII: *Акты Гродненского городского суда* (Вильно 1874); Т. VII: *Акты Виленского городского суда* (Вильно 1875); Т. XXI: *Акты Гродненского земского суда* (Вильно 1894); Т. XXXIV: *Акты относящиеся ко времени войны за Малороссию* (Вильно 1909). Zob. opinię wyrażoną przez: J. Woliński, *Stan i problemy badań nad historią Litwy XVII w.*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, t. I: *Referaty*, Lwów 1930, s. 738.

44 Por. G. Karczmarz, M.F. Chartanowicz, *Komisje archeograficzne i archeologiczne wileńskie w latach 1842–1915*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1988, t. 33, z. 4, s. 959–974.

45 O. Balzer, *Recenzja*, [z:] *Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1887, KH 1887, nr 1, s. 635.

46 J. Stoliccki, op. cit., s. XVI.

47 *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. VI: *Pamiętnik I Zjazdu Historycznego polskiego imienia Jana Długosza*, wyd. M. Bobrzyński, M. Sokołowski, Kraków 1881, s. 46.

ski, wskazując, „żeby na pierwszym planie była położona historia prawa”⁴⁸. Wsparcia tej inicjatywie udzielił również Michał Bobrzyński akcentując wagę poznawczą omawianych źródeł: „odkąd wiemy, że impuls do najważniejszych spraw politycznych z sejmików wychodził, że sejniki właściwie o wszystkim rozstrzygały, przed żadnym kosztem i trudem w ogłoszeniu laudów nie możemy się cofnąć. Z nich dopiero życie nasze w przeszłości stanie w całej pełni przed naszymi oczami, z nich dowiemy się o wielu, a wielu jego objawach, których w sejmach i kancelaryjach królewskich na próżno szukamy”⁴⁹. Ogół zgromadzonych był jednak zdania, że pierwszeństwo w edycji należeć powinno do diariuszy sejmowych⁵⁰. Bardzo zdecydowanie na rzecz edycji instrukcji i laudów sejmikowych opowiedział się 10 lat później Ludwik Kubala. W swojej ocenie poszedł nawet krok dalej od swoich poprzedników pisząc: „mamy (...) źródła jakiego żadne państwo do historii XVII i XVIII w. nie posiada, źródło urzędowe, przedstawiające opinię publiczną, każdorazowy stan kraju, wolę całego ówczesnego narodu, dążenia i politykę wpływowych osobistości. Bez tych danych historyk idzie omackiem, po gruncie grząskim, który nuży i od dalszej drogi zniechęca”⁵¹.

Zaledwie rok po Zjeździe Długoszowym Franciszek Kluczycki wydał laudum województwa sandomierskiego z 1672 r.⁵² Następnie w 1887 r. nakładem *Akademii Umiejętności Krakowskiej* dokonał pierwszej monograficznej edycji laudów i instrukcji sejmikowych⁵³, co stanowić miało odpowiedź „w maluczkiej części życzeniom wyrażonym przez szanowne grono uczonych historyków na zjeździe Długosza”⁵⁴. Publikacja książkowa dotyczyła ziemi dobrzyńskiej⁵⁵.

⁴⁸ Ibidem, s. 49. Warto odnotować, że Kazimierz Jarochoński był pierwszym badaczem, który scharakteryzował działalność sejmiku (obradującego w Środzie). K. Jarochoński, *Lauda połączonych województw kaliskiego i poznańskiego za panowania Augusta II*, „Ateneum” 1884, t. 34, nr 3, s. 259–282, 416–435.

⁴⁹ *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. VI, s. 127.

⁵⁰ Wyrazicielem tego poglądu był Józef Szujski. *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. VI, s. 49; L. Finkel, *Zjazdy dotychczasowe, ich habet i debet*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. I: *Referaty*, Lwów 1925, s. 7.

⁵¹ L. Kubala, *O wydawnictwie źródeł historycznych XVII wieku*, [w:] *Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków polskich we Lwowie*, Lwów 1890, s. 3. Pozytywnie odniósł się do powyższego postulatu w prowadzonej dyskusji Bronisław Dembiński. *Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków polskich we Lwowie*, t. II: *Obrady i uchwały*, Lwów 1891, s. 60.

⁵² *Laudum Wdztwa Sandomirskiego 20 VII 1672*, [w:] *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, wyd. F. Kluczycki, t. I, cz. 2, Kraków 1881, s. 1016–1020.

⁵³ Została ona opublikowana jako tom X serii *Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia ab Anno 1507 ad Annum 1795*.

⁵⁴ F. Kluczycki, *Przedmowa wydawcy*, [w:] *Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1887, s. V.

⁵⁵ Sejmik ziemi dobrzyńskiej miał całkowitą niezależność w stosunku do sejmików województwa inowrocławskiego. J. Siemiński, *Organizacja sejmiku ziemi dobrzyńskiej*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego AU” 1906, nr 23, s. 260–263.

Nie był to jednak kompletny, a nawet zbliżony do pełnego zbiór dokumentów, gdyż najwcześniejsza datowana instrukcja poselska pochodziła z 1658 r., co związane było z pożarem zamku bobrownickiego i kościoła lipieńskiego w 1656⁵⁶. Edycja jak przyznawał sam wydawca była przypadkowa, „pierwszeństwo to dla Ziemi swej osiągnął zacny jej obywatel i patriota ś.p. Gustaw Zieliński, przesyłając Akademii umiejętności do wydania odpisy uchwał Sejmików Lipieńskich i dostarczając zarazem funduszu na druk ich”⁵⁷. Niestety, wraz ze wsparciem finansowym donator postawił warunek, aby wydać przesłaną przez siebie kopię akt sejmikowych ziemi dobrzyńskiej. Jak podkreślał recenzent Oskar Balzer „zamiast tych niedołącznie skopiowanych laudów dobrzyńskich można było wydać porządnie, chociażby tylko część, laudów (dajmy na to) proszowskich, gdyby nie fatalny warunek ze strony fundatora”⁵⁸. Wydanie to pozostawia bardzo dużo do życzenia, co dotyczy nie tylko zebranego materiału, ale przede wszystkim opracowania tekstu. Franciszek Kluczycki nie skolajonował bowiem otrzymanego rękopisu, a jedynie poprawiał oczywiste błędy popełnione przez kopistów i nie zawsze poprawnie identyfikował osoby⁵⁹. Niewątpliwie istotnym wkładem wydawcy w przyszłe prace edytorskie nad sejmikami było wykonanie *indeksu spraw i imion*. Całość jednak stanowiła „wielce niefortunną próbę publikacji laudów sejmikowych. Należałoby sobie życzyć, iżby dalsze były lepsze”⁶⁰.

Życzeniom O. Balzera stało się zadość i już pod koniec 1887 r. wyszła pięciotomowa publikacja dotycząca sejmików kujawskich⁶¹. Adolf Pawiński w tomie pierwszym sporządził pierwszą monografię dotyczącą funkcjonowania i organizacji sejmików szlacheckich, natomiast w pozostałych czterech tomach ogłosił drukiem materiał archiwalny⁶². Autor bronił się we wstępie przed tezą, że ukradł pomysł wyrażony na I Zjeździe Historycznym Polskim, zabierając palmę pierwszeństwa Akademii Umiejętności i Walerianowi Kalince⁶³. „Jak samo nasze dzieło o samorządzie sejmikowym nie jest bynajmniej jednego tylko roku

⁵⁶ *Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej*, s. 3.

⁵⁷ F. Kluczycki, op. cit., s. V.

⁵⁸ O. Balzer, op. cit., s. 636.

⁵⁹ P. Gałkowski, *Drobna szlachta okolic Rogowa w ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Ziemia dobrzyńska. Zeszyty historyczne dobrzyńskiego oddziału WTN*, red. M. Krajewski, t. VI, Rypin 1999, s. 69, 81.

⁶⁰ O. Balzer, op. cit., s. 641.

⁶¹ Na książkach widnieje – jako data publikacji – rok 1888. Dokładniejsze dane prezentuje: W. Zakrzewski, *Adolf Pawiński 1840–1896: zarys dziejów życia i pracy*, Petersburg 1897, s. 71. Pozwolenie cenzury na druk wydano 8 XI 1887 r.

⁶² *Dzieje ziemi kujawskiej*, t. I–V, Warszawa 1888.

⁶³ Teza ta ówczesnie nie podlegała wątpliwości. K. Jarochoński, op. cit., s. 259: „Na zjeździe Długoszowym w Krakowie odezwali się, pośród innych głosów i wniosków niewątpliwej naukowej wagi i użyteczności, książd Waleryan Kalinka i autor niniejszej rozprawy z projektem zebrania i wydania tak zwanych *laudów* ziem i województw dawnej Polski, jako jednego z głównych źródeł, późniejszych jej mianowicie dziejów”.

owocem, tak też i zbiór aktów, który nam za podstawę służył, nie powstał od razu, ale owszem jest wynikiem długoletnich i dość mozolnych zabiegów". Autor nie podaje daty rozpoczęcia prac nad wydaniem akt sejmikowych, ale musiała być to praca wieloletnia, z pewnością zaczęta przed 1880. Adolf Pawiński odnotowuje, że wyjaśnienia powyższe „nie gwoli własnej chwalby, ale raczej jedynie dlatego, aby gdy wiele zarzutów spotka te drobne usiłowania, chciano im wobec podobnych gdzieindziej ujawnionych [na I Zjeździe Historycznym Polskim – K.Ł.] przyznać to przynajmniej, że nie są echem cudzych pomysłów. Uważamy je w rzeczy samej za pracę ducha samoistną, która się wiąże organicznie z innymi, jakie się nam znacznie wcześniej już urzeczywistnić dało, a są one jak owe nici pajęczce istotnie z siebie samego wysnute"⁶⁴. Uznać należy raczej warszawskiego uczonego, który przyznaje sobie palmę pierwszeństwa w myślenie i realizacji przedsięwzięcia edycji źródłowej laudów i instrukcji sejmikowych. Adolf Pawiński pozyskał materiał źródłowy nie z jednego manuskryptu (jak zrobił to F. Kluczycki), tylko wypisywał poszczególne lauda z ksiąg grodzkich, przy czym kwerenda nie była ograniczona do województwa kujawskiego. Badania archiwalnie przeprowadził również w sąsiednich grodach, tak aby uzyskać materiał źródłowy powstały przed 1659⁶⁵. Kto wykorzystywał księgi grodzkie przy badaniach naukowych, doskonale zdaje sobie sprawę, że wykonanie kwerendy z całego okresu nowożytnego w odniesieniu do kilkunastu grodów jest tytaniczną wręcz pracą, pomijając konieczność wykonania odpisów, ich kolacjonowania, opracowania merytorycznego, przygotowania do druku.

Sam W. Kalinka w wystąpieniu odwołał się do laudów i instrukcji sejmikowych zgromadzonych w Warszawie, a więc niewątpliwie zebranych przez dyrektora Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie⁶⁶. Natomiast historycy dotychczas zupełnie pominęli wypowiedź M. Bobrzyńskiego z 1880 r., który zwracał uwagę, że A. Pawiński wykonał już tytaniczną pracę związaną z odpisywaniem laudów sejmikowych. Dodaje przy tym: „ogrom ich, wymagający wielkiego nakładu i pracy, odstraszył dotychczas od ich wydania"⁶⁷. Sądzę więc, że pomysłodawcą wydania instrukcji i laudów sejmikowych był A. Pawiński, który pomysł rozwijał obserwując rosyjskie wydawnictwa źródłowe. Zarówno W. Kalinka jak i M. Bobrzyński wiedzieli o pracach toczonych przez Pawińskiego, dlatego też poinformowali uczestników Zjazdu Długoszewskiego o tym typie źródeł. Błędne przekonanie ugruntował w historiografii biograf ba-

⁶⁴ A. Pawiński, *Wstęp*, [do:] *Dzieje ziemi kujawskiej...*, t. II, s. I.

⁶⁵ W przypadku ziemi kujawskiej również „potop szwedzki” doprowadził do zniszczenia archiwum grodzkiego. Wydawcy w znacznej mierze udało się odnaleźć źródła dotyczące najwcześniejszego okresu, oblatowane w sąsiednich księgach grodzkich. *Ibidem*, s. II.

⁶⁶ *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. VI, s. 47.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 127.

dacza – Wincenty Zakrzewski – który zasugerował, że Pawiński wydał swoje studium na bazie pomysłu intelektualnego Kalinki⁶⁸. Kolejny zaś wielki komentator twórczości Pawińskiego – Henryk Olszewski zwrócił uwagę, że przed *Rządami sejmikowymi w Polsce* istniało wydawnictwo Franciszka Kluczyckiego oraz opracowanie K. Jarochońskiego⁶⁹.

Dodać należy, że A. Pawiński planował dużo szerszą akcję wydawniczą. W. Zakrzewski podkreślał wielkie zamierzenie uczonego, który jednak swych pomysłów „nigdzie (...) nie roztoczył w szczegółach ani nie określił ściślej”⁷⁰. Pięcioksiąż *Dziejów Ziemi Kujawskiej* miał stanowić zaledwie pierwszy z ośmiu działów. Pisze o tym w przedmowie do drugiego wydania pierwszego tomu *Rządów sejmikowych w Polsce*⁷¹. Biograf Pawińskiego wspomina, że w 1890 r. pokazał „mi w swoim mieszkaniu szafę pełną laudów sejmikowych, zgromadzonych już w odpisach, zapewniał, że w ciągu paru lat najbliższych wszystko to ogłosi – obliczał ten swój zbiór laudów na jakie 18 tomów – i uraził się trochę uwagą, że wydać 18 tomów w 3 lata przechodzi stanowczo i bezwzględnie siły pojedynczego człowieka”⁷². Obecnie odpisy te znajdują się w Bibliotece PAN i PAU w Krakowie jako tzw. Teki Pawińskiego⁷³.

Edycja źródłowa przygotowana przez A. Pawińskiego była nie tylko starannie przygotowana, ale – co istotne – gromadziła akty sejmikowe od 1572 r. do końca istnienia Rzeczypospolitej. Balzer podsumował, „że praca prof. Pawińskiego należy do najwybitniejszych zjawisk historyografii polskiej lat ostatnich zarówno ze względu na ważność tematu, jako też wszechstronne, znakomite jego opracowanie”⁷⁴. Krakowska Akademia Umiejętności uznała to dzieło

⁶⁸ W. Zakrzewski, op. cit., s. 71–72: „Wielką ważność laudów sejmikowych i konieczną potrzebę ich wydania podniósł był X. Kalinka na pierwszym zjeździe, Długoszowskim, historyków polskich w Krakowie (r. 1880). Pawiński na tym zjeździe nie był, ale Pamiętnik Zjazdu z wiadomością dokładną o jego naradach wyszedł niebawem; bardzo być może, iż nawoływanie X. Kalinki było jedną z pobudek dla Pawińskiego do podjęcia tej publikacji”.

⁶⁹ H. Olszewski, *Adolf Pawiński i jego dzieło*, [w:] A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich*, oprac. H. Olszewski, Warszawa 1978, s. 28–29.

⁷⁰ W. Zakrzewski, op. cit., s. 72–73.

⁷¹ Z datą 1888 ukazały się dwa wydania. Pierwsze zostało zatwierdzone przez cenzurę 8 VI 1887 r. i nie zawierało odwołania do *Dziejów ziemi kujawskiej*. Drugie wydanie z przedmową zatwierdziła cenzura 9 VI 1888 r. Cytowany fragment znajduje się na stronie II przedmowy.

⁷² W. Zakrzewski, op. cit., s. 73.

⁷³ Biblioteka PAN i PAU, rkps. 8318–8354. Podkreślić należy, że nie jest to komplet zgromadzony przez A. Pawińskiego. Przykładowo: część wypisów dotyczących województwa podlaskiego była przejęta i uzupełniana przez Aleksandra Jabłonowskiego. Zob. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, rkps. 352–353; *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. II: Nr 263–583, oprac. H. Kozerska, W. Stummer, Warszawa 1973, s. 104–110.

⁷⁴ KH 1888, nr 2, s. 449. Warto wspomnieć, że zachował się egzemplarz подарowany O. Balzerowi przez A. Pawińskiego: „prof. Oswaldowi Balzer w upominku koleżeńskim. Warszawa 15/12 1887 Pawiński”. Pozycja ta została zdigitalizowana i umieszczona w Dolnośląskiej Bibliotece Cyfrowej. http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=5530&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI=A2-D3403BD419E3FB9FB01CF5D009CDEF-19 (09.09.2015).

za najlepsze i uhonorowała nagrodą im. Barczewskiego, a Kasa im. Mianowskiego przyznała nagrodę fundacji Jakuba Natansona⁷⁵. Pawiński przez kolejne dziesięciolecia (do 1932 r.) wyznaczył standardy wydawnicze dla tego typu publikacji⁷⁶.

Podczas Zjazdu Historycznego Polskiego obok pomysłu wydawniczego akt sejmikowych, przetoczyła się dyskusja nad metodologią oraz szczegółami dotyczącymi edycji tego typu źródeł. Wątek ten jest pomijany, a jednak to w XIX w. zasygnalizowano najważniejsze wytyczne dla przyszłych wydawców.

W pierwszej kolejności należy wyróżnić Alfonsa Parczewskiego, który zakwestionował powszechny wówczas pogląd, aby lauda wydawać zbiorczo w układzie chronologicznym według okresów panowań kolejnych władców. Według niego powinny być one publikowane dla każdego województwa osobno. Dodatkowo podkreślił, że „oprócz laudów należałoby wprowadzić różne akta do województwa danego się odnoszące, a mianowicie manifesta, uniwersały itp.”⁷⁷. Porządek geograficzny (nie zaś chronologiczny) został powszechnie w historiografii przyjęty, natomiast na rozszerzenie bazy źródłowej stanowiącej podstawę edycji należało czekać stosunkowo dłużej. Przyjęto koncepcję W. Zakrzewskiego, który apelował o możliwe uproszczenie pracy. „Zbiór laudów istnieje, choć niekompletny: nie potrzeba ich więc po raz drugi zbierać. Wystarczy go uzupełnić i wydać”⁷⁸. Dopiero Stanisław Kutrzeba zakwestionował ten postulat. Pierwotnie, w 1907 r. przekładając Polskiej Akademii Umiejętności plan wydawniczy dokumentów sejmikowych zwrócił uwagę, że oprócz laudów i instrukcji sejmikowych, należy dołączyć również legacje królewskie⁷⁹. Poglądy Kutrzeby pośrednio poparł i uszczegółowił W. Konopczyński, który w 1916 r. zwrócił uwagę, że należy zbierać akta sejmikowe, a wśród nich: „1. uniwersały na poszczególne sejmiki, 2. odezwy do sejmików, 3. dyaryusze sejmików, 4. poszczególne mowy sejmikowe, 5. projekty laudów oraz instrukcji (tzw. punkta do instrukcji), 6. lauda, 7. instrukcje, 8. manifesty z powodu czynności sejmików jako też 9. inne akta, których jedną stroną

⁷⁵ W. Zakrzewski, op. cit., s. 73–74; H. Olszewski, *Adolf Pawiński...*, s. 16–17.

⁷⁶ W. Zakrzewski, op. cit., s. 92: „to samo powiedzieć należy o wydawnictwie laudów sejmikowych. Wiedziano o ich istnieniu, próbowano nawet, niezbyt szczęśliwie, wydania części [mowa o publikacji Kulczyckiego – K.L.], ale on dopiero począł je starannie i pilnie zbierać i ogłaszać, i zaraz spóźnie pierwszy popróbował je wyzyskać w wielkim stylu. Sam wydał tylko część jedną, lauda kujawskie, ale gromadził mnóstwo, myślał o wydaniu całego wielkiego ich szeregu i z ziem innych, gotował się nawet do tego, chociaż potem ten projekt na jakiś czas odłożył i ostatecznie wykonać go już nie zdołał. I tutaj on wybrał, otwarł i pierwszy wziął w posiadanie dla nauki i to pole także przez swoje wydawnictwo, bo pierwszy przeprowadził je systematycznie, chociaż tylko na przestrzeni jednej ziemi”.

⁷⁷ *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. VI, s. 51.

⁷⁸ *Pamiętnik Drugiego Zjazdu*, t. II, s. 63.

⁷⁹ S. Kutrzeba, *Przedmowa*, [do:] *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. I: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, s. III.

jest sejmik⁸⁰. Katalog ten został całkowicie zaakceptowany przez S. Kutrzebę, który dwa lata później podkreślał konieczność zebrania wszelkich źródeł dotyczących funkcjonowania sejmików. Wówczas też zaczęto używać na określenie tego typu wydawnictw nowego wyrażenia – „akta sejmikowe”⁸¹. Koncepcja ta była i jest konsekwentnie stosowana, a nawet rozszerzana przez A. Przybosia, J. Dworzaczkę, J. Stolickiego, M. Zwierzykowskiego, W. Bondyrę, H. Gmiterkę, J. Ternesa⁸².

Drugą bardzo ważną kwestię podniósł ks. Stanisław Kujot. Zanegował on prymat Akademii Umiejętności, której chciano powierzyć koordynację nad edycją takich źródeł. Słusznie zauważył, że konieczna jest decentralizacja pracy nad laudami – „jest to materyjał zbyt obszerny, ażeby jeden wydawca, komisja historyczna Akademii umiejętności, dała sobie z niemi radę. Dlatego Towarzystwa historyczne mniejsze zającby się tem powinny i roczniki swe zapełniać przedrukami z aktów publicznych. Byłoby to po części korzystniejszym, jak drukowane rozprawy”⁸³. Kolejne dziesięciolecia przyznały rację temu pogładowi. Właściwie Akademia Umiejętności po pierwszej nieudanej edycji F. Kluczyckiego z 1887 r. nie wydała żadnych akt sejmikowych aż do 1932 r., skupiając się w tym czasie na publikacji diariuszy sejmowych⁸⁴. Potwierdził i wzmocnił spostrzeżenie S. Kujota Stanisław Kutrzeba, który w 1918 r. uznał, że podział pracy pomiędzy różne ośrodki naukowe nie tylko jest uzasadniony dla przyspieszenia prac, ale jest wskazany ze względów utylitarnych, „gdyż materiał podstawowy zawsze znajduje się w odpowiednich księgach grodzkich, a te w różnych chowane są miejscach, od Poznania po Wilno i Kijów”⁸⁵. Wydaje się, że jest to również klucz przy obecnych próbach tworzenia kolejnych zespołów badawczych mających za zadanie przygotowanie do druku akt sejmikowych.

⁸⁰ W. Konopczyński, *Odezwa w sprawie katalogu aktów do dziejów polskiego parlamentaryzmu*, KH 1916, t. 30, nr 3–4, s. 477–478.

⁸¹ S. Kutrzeba, *Postulaty wydawnicze*, s. 269–270. Zapowiedź tę po raz pierwszy zrealizował właśnie Stanisław Kutrzeba. Idem, *Akta sejmikowe...*

⁸² Por. L. Łysiak, *W sprawie wydawnictw akt sejmikowych. Uwagi na tle analizy tomu II „Akt sejmikowych województwa krakowskiego”*, CP-H 1957, nr 9, s. 255–281.

⁸³ *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. VI, s. 128.

⁸⁴ *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XI: *Dyaryjusze sejmowe r. 1578: sejmny konwokacyjny i elekcyjny*, wyd. A. Sokołowski, Kraków 1887; *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XVIII: *Dyaryjusze sejmowe r. 1585: Ułamki dyaryjusza sejmowego roku 1582. Akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 roku*, wyd. A. Czuczynski, Kraków 1901; *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XX: *Dyaryjusze sejmowe r. 1597: w dodatkach akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego Sejmu*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1907; *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XXI: *Dyaryjusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1911.

⁸⁵ S. Kutrzeba, *Postulaty wydawnicze...*, s. 270.

Nieco później pojawiła się kwestia chronologii przy edycji instrukcji i laudów sejmikowych. W 1890 r. L. Kubala całkowicie poparł A. Pawińskiego, w tworzeniu cezury (*terminus post quem*) postawionej na śmierci ostatniego Jagiellona⁸⁶. Co do chronologii nie miał wątpliwości również O. Balzer⁸⁷. Wydaje się jednak, że początek edycji na 1572 r. jest zbyt sztywno postawiony⁸⁸. Interesująca wydaje się postawa zespołu badawczego pod kierunkiem Andrzeja Rachuby, którzy pracując obecnie nad edycją aktów sejmiku nowogrodzkiego przygotowują publikację od 1566⁸⁹. To jednak uzasadnia wprowadzenie w Wielkim Księstwie Litewskim jednolitego modelu sejmikowego⁹⁰.

Bardzo długo panowało przekonanie, że lauda i instrukcje sejmikowe powinny być poszukiwane jedynie w księgach grodzkich. Podkreślał to w swoim wystąpieniu z 1890 r. L. Kubala⁹¹. Pierwszym sygnałem do zmiany było opublikowane w 1902 r. przez Witolda Nowodworskiego *Postanowienia na sejmiku wilkijskim z 1576 r.* Znamienne, że dokument ten został odnaleziony w Bibliotece Sztabu Generalnego w Petersburgu⁹². Tą drogą poszedł również ze znakomitym rezultatem Edward Barwiński⁹³. Działania te skłoniły O. Balzera do sformułowania zalecenia, aby edycje sejmikowe miały oparcie również w kwerendzie bibliotecznej⁹⁴. Szczegółowo o tej kwestii rozpisывał się S. Kutrzeba⁹⁵. Dzięki temu możliwe było odnalezienie części materiału, „który postanowiłem uwzględnić, jak diariusze, mowy, listy itd.”⁹⁶. Również Józef Siemieński zwracał uwagę w 1925 r. na obfitość materiału dotyczącego sejmików w zespołach bibliotecznych⁹⁷.

⁸⁶ L. Kubala, op. cit., s. 3; H. Olszewski, *Adolf Pawiński...*, s. 32–33.

⁸⁷ O. Balzer, *O potrzebach nauki w zakresie historii prawa polskiego*, [w:] *Nauka Polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*, t. I, Warszawa 1918, s. 249.

⁸⁸ Zob. *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej*, s. 21–22, gdzie najstarsza instrukcja posłom na sejm przygotowana została w 1571 r., w tytule chronologia została określona na lata 1572–1668.

⁸⁹ Por. H. Lulewicz, *Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku. Projekt obsady funkcji poselskich*, [w:] *Litwa w epoce Wazów*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 115–127.

⁹⁰ A.B. Zakrzewski, *Sejmiki wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000, s. 20–21.

⁹¹ *Pamiętnik Drugiego Zjazdu*, t. II, s. 66.

⁹² *Postanowienia na sejmiku wilkijskim w ziemi żmudzkiej w roku 1576 marca 28 dnia*, wyd. W. Nowodworski, KH 1902, t. 16, nr 1, s. 458.

⁹³ E. Barwiński, *Wstęp*, [do:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XX, s. XXIII: „Wbrew utartemu mniemaniu, że uchwał sejmikowych szukać należy w aktach grodzkich, w poszukiwaniach naszych przekonaaliśmy się dowodnie, że to właśnie źródło najbardziej zawodzi i że właśnie w tych czasach wpisy uchwał sejmikowych w aktach grodzkich tylko dość rzadko się spotyka. Powszechniejsze ingrossowanie laudów do ksiąg nastaje dopiero w wieku XVII, w którego drugiej połowie wchodzi ono w regulę”. Por. J. Stolicki, op. cit., s. XIX.

⁹⁴ O. Balzer, op. cit., s. 249.

⁹⁵ S. Kutrzeba, *Postulaty wydawnicze...*, s. 269–270.

⁹⁶ Idem, *Przedmowa*, s. IV.

⁹⁷ Zwracał on m.in. uwagę na akta sejmików pruskich z lat 1599–1768, które przechowywane były

Warto zwrócić uwagę, że – po raz pierwszy w 1890 r. – Ludwik Kubala zaproponował, by Akademia Umiejętności (obecna Biblioteka PAN i PAU) gromadziła m.in. instrukcje i lauda sejmikowe, co znacznie uprości pracę kolejnym pokoleniom badaczy⁹⁸. Postulat stanowił rozwinięcie głosu Józefa Szujskiego, który w 1880 r. odnotował, że komisja historyczna Akademii Umiejętności w Krakowie na samym początku działalności bardzo aktywnie rozpoczęła zbieranie dokumentacji sejmikowej. Ich efektem były odpisy laudów krakowskich w trzech tomach za lata 1572–1676⁹⁹. Konkurencyjną inicjatywę przedstawił W. Konopczyński, który z upoważnienia Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego ogłosił wezwanie do gromadzenia materiałów dotyczących dziejów polskiego parlamentaryzmu, w tym oczywiście dotyczącego również sejmików¹⁰⁰. Wagę takich inicjatyw podkreślał również S. Kutrzeba¹⁰¹. W XXI w. ta niezrealizowana kwestia nabiera nowej jakości. Jest nią postulat digitalizacji materiału źródłowego i umieszczenia go albo w repozytoriach cyfrowych, albo na komputerach danej instytucji. Osoba, czy też zespół badawczy, który podjąłby się napisania syntezy dziejów sejmikowych, mógłby znacznie skorzystać z nowych mediów. Postulat minimalistyczny to jak najszybsza digitalizacja akt sejmikowych znajdujących się w tzw. Tekach Pawińskiego przechowywanych w Bibliotece PAN i PAU w Krakowie, w dalszej zaś kolejności w Internecie znaleźć się powinna jak największa liczba ksiąg grodzkich.

* * *

Po edycji F. Kluczyckiego i A. Pawińskiego z lat 1887–1888 przez długi czas panował zastój edytorski. O ile podczas II Zjazdu Historyków Polskich podkreślano, że pojawienie się edycji źródłowych było pokłosiem Zjazdu Długoszowskiego¹⁰², o tyle podczas kolejnych obrad, które odbyły się w 1900 r. narzekano na brak nowych wydawnictw¹⁰³. Jednak śmierć A. Pawińskiego w 1896 r. skłoniła komentatorów jego twórczości do podjęcia tego wątku

w Bibliotece Książąt Czartoryskich. J. Siemieński, *Scalanie archiwów i bibliotecznych zbiorów szczególnych*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. I: *Referaty*, Lwów 1925, s. 8.

⁹⁸ L. Kubala, op. cit., s. 3.

⁹⁹ *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. VI, s. 49.

¹⁰⁰ W. Konopczyński, *Odezwa*, s. 475–477. Autor podkreślał: „lepsza wiadomość o 300 dyaryuszach i 3000 instukcyi oraz laudów, zamiast spodziewanych 1300 dyaryuszów i 30000 aktów sejmikowych, niż zupełna, jak dotąd, o nich niewiadomość”.

¹⁰¹ S. Kutrzeba, *Postulaty wydawnicze...*, s. 270.

¹⁰² *Pamiętnik Drugiego Zjazdu*, t. II, s. 5.

¹⁰³ W. Czermak, *Przegląd dziejów Polski. Wiek XVII, część druga (1632–1696)*, [w:] *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, t. I: *Referaty*, Kraków 1900, s. 4; A. Winiarz, *Przegląd literatury prawa polskiego w ostatnim dziesięcioleciu*, [w:] *ibidem*, s. 3.

na nowo¹⁰⁴. Dla wielu stało się jasne, że plany wydania znacznej części akt sejmikowych stają się mrzonką. Na powrót pojawił się pomysł umieszczania instrukcji poselskich i laudów sejmikowych przy ogłaszanych diariuszach sejmowych. Pierwszy raz rozszerzył edycję o tego typu źródła Aleksander Czuczynski, który w 1901 r. przy diariuszu Sejmu z 1585 r. umieścił trzy lauda oraz instrukcję króla na sejmiki¹⁰⁵. Rok później E. Barwiński zaproponował Akademii Umiejętności wydanie XVI-wiecznych diariuszy sejmowych wraz z dodatkami ukazującymi pełne funkcjonowanie parlamentaryzmu, w tym przede wszystkim dokumentację związaną z działalnością sejmików¹⁰⁶. Autor wydał według tej metody akta sejmowe z lat 1592 i 1597¹⁰⁷, co spotkało się z pozytywnym oddźwiękiem środowiska naukowego. Świadczyła o tym postawa W. Konopczyńskiego, który przy współudziale Towarzystwa Naukowego Warszawskiego rozpoczął edycję XVIII-wiecznych diariuszy sejmowych. W pierwszych dwóch tomach, wzorem E. Barwińskiego podejmował próby umieszczenia wyciągów z instrukcji sejmikowych. Przy diariuszu z roku 1748 wydawca odnalazł 12 instrukcji, w tym tylko jedną litewską, brakowało również uchwał sejmików opozycyjnych¹⁰⁸. Nieco lepszy efekt udało się uzyskać dla Sejmu z 1746 r., kiedy to wydano lub streszczono 16 instrukcji, wszystkie jednak pochodziły z Korony¹⁰⁹.

Prawdopodobnie metoda polegająca na włączeniu dokumentacji sejmikowej do diariuszy sejmowych przyjęłaby się, gdyby nie lwowska inicjatywa Antoniego Prochaski, który rozpoczął konsekwentną edycję akt sejmiku wizeńskiego (o czym niżej). W 1919 r. E. Barwiński ponownie zaapelował, aby porzucić osobne wydawanie akt sejmikowych. Skądinąd słusznie konstatawał, że takie wydzielone edycje byłyby „uzasadnione, gdyby się można było spodziewać, że wszystkie te wydawnictwa dojdą do skutku. Niestety, tak nie jest, i w najlepszym razie, obok rozpoczętych wydawnictw laudów ruskich i krakowskich, może podjęta będzie publikacja jednej lub dwu ziem – inne pozostaną niewydane”. Dalej podkreślał, że „ugrupowanie wszystkich laudów przy diariuszu daje nam obraz całokształtu aktu sejmikowego, od instrukcji

¹⁰⁴ O. Balzer, *Adolf Pawiński*, „Ateneum” 1897, t. 1, nr 1, s. 107–110.

¹⁰⁵ *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XVII: *Dyaryusze sejmowe r. 1585. W dodatkach: ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582, akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 roku*, wyd. A. Czuczynski, Kraków 1901.

¹⁰⁶ E. Barwiński, op. cit., s. IX–X. Zob. I. Lewandowska-Malec, *Rola instrukcji sejmikowych w procedurze ustawodawczej sejmów walnych w latach 1587–1632 (na przykładzie koronnych województw górnych)*, [w:] *Świat, Europa, Ojczyzna. Studia ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Grodzkiemu w 80-lecie urodzin*, red. M. Małecki, Bielsko-Biała 2009, s. 235–263.

¹⁰⁷ *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XX; *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XXI.

¹⁰⁸ W. Konopczyński, *Przedmowa*, [do:] *Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII*, t. I: *Dyaryusze sejmu z r. 1748*, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1911, s. XXV.

¹⁰⁹ Idem, *Przedmowa*, [do:] *Dyaryusze sejmowe z wieku XVIII*, t. II: *Dyaryusz sejmu z r. 1746*, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1912, s. XIII.

na sejmiki do sejmiku relacyjnego”¹¹⁰. Całkowicie tę koncepcję poparł Jan Adamus w 1935 r.¹¹¹

Ocenić należy, że pomysł E. Barwińskiego był bardziej realistyczny. Na szczęście kontynuowano niezwykle ambitny plan, dzięki któremu można było prowadzić badania nad samorządem szlacheckim, który przecież nie tylko pełnił funkcje przedsejmowe i relacyjne. Wsparcia lwowskiej inicjatywie A. Prochaski udzielił W. Konopczyński w 1919 r. Stwierdził on, że „instrukcje sejmikowe należą do odrębnego typu źródeł, i ogłaszanie ich przy diariuszach prowadzi albo do dekompletowania zbiorów aktów sejmikowych, albo do dwukrotnego druku tych samych tekstów”¹¹². Badacz ten zrealizował swój postulat, publikując w 1937 r. tom trzeci diariuszy dotyczących lat 1750, 1752, 1754, 1758. W publikacji wydawca zrezygnował z przygotowania wyciągu z instrukcji sejmikowych, podkreślając, że „dążyć należy do publikacji systematycznych zbiorów laudów i instrukcji, jeśli nie wszystkich, to ważniejszych województw i ziem dawnej Rzpltej”¹¹³.

Wspomniany wielokrotnie już A. Prochaska od początku XX w. rozpoczął prace nad edycją dokumentów sejmikowych. Wsparcie finansowe zapewniał Galicyjski Wydział Krajowy, czyli organ wykonawczy Sejmu Krajowego. Akta sejmikowe miały być (i były) publikowane w serii *Akta Grodzkie i Ziemskie*. Przewidziano wydanie 10 tomów, które swym zasięgiem terytorialnym miało pokrywać się z I rozbiorem Rzeczypospolitej¹¹⁴. W ciągu zaledwie pięciu lat (1909–1914) Antoni Prochaska wydał trzy tomy akt sejmikowych województwa ruskiego z lat 1572–1772¹¹⁵. W 1907 r. z inicjatywy Bolesława Ulanowskiego również Komisja Historyczna Polskiej Akademii Umiejętności rozpoczęła, a raczej przywróciła zamiar wydania akt sejmikowych. Tym razem miały być one dużo lepiej przygotowane niż pierwsze wydawnictwo Kulczycki. Zadanie to powierzono S. Kutrzebie, któremu B. Ulanowski udostępnił odpisy laudów i instrukcji z ksiąg sądowych województwa krakowskiego¹¹⁶. Już w trakcie

¹¹⁰ E. Barwiński, *Potrzeby naukowe w zakresie wydawnictw źródłowych do dziejów Polski. Okres od 1572 do 1648*, [w:] *Nauka polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*, t. II, Warszawa 1919, s. 215. Ocena powyższa opierała się na opinii S. Kutrzeby (*Postulaty wydawnicze...*, s. 270: „niepodobna mieć nadziei, by [wszystkie akta sejmikowe wydać – K.L.] nawet w ciągu lat kilkudziesięciu”).

¹¹¹ J. Adamus, *Wydawnictwa źródeł do historii Litwy*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, t. I: *Referaty*, Lwów 1935, s. 448.

¹¹² W. Konopczyński, *Potrzeby naukowe...*, s. 221.

¹¹³ Idem, *Przedmowa*, [do:] *Diariusze sejmowe z wieku XVIII*, t. III: *Diariusze sejmów z lat 1750, 1752, 1754 i 1758*, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1937, s. XI.

¹¹⁴ A. Prochaska, *Przedmowa*, [do:] *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XX: *Lauda wiszeńskie 1572–1648*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1909, s. V.

¹¹⁵ *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XX; *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXI: *Lauda wiszeńskie 1648–1673*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1911; *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXII: *Lauda wiszeńskie 1673–1732*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1914.

¹¹⁶ S. Kutrzeba, *Przedmowa*, s. III.

prac zwracano uwagę, że edycja Kutrzeby będzie wzorcowa dla następnych inicjatyw podejmowanych przez historyków¹¹⁷.

Niestety, I wojna światowa przerwała wydawanie tego typu źródeł historycznych i powrócono do nich dopiero pod koniec lat dwudziestych XX w. Jeszcze w 1925 r. nic nie zapowiadało możliwości kontynuowania serii, pomimo nieustannie zgłaszanych postulatów¹¹⁸. W końcu możliwości wydawnicze zapewniło Towarzystwo Naukowe we Lwowie¹¹⁹. Antoni Prochaska zakończył wydawanie laudów i instrukcji sejmikowych wiszeńskich, a następnie rozpoczął publikację uchwał sejmiku halickiego¹²⁰. W zamierzeniach jego leżało ogłoszenie czterech tomów obejmujących lauda i instrukcje sejmiku ziemi halickiej i chełmskiej (te drugie były jeszcze nieskolacjonowanymi odpisami dokonanyymi przez A. Pawińskiego¹²¹). Dodatkowo prowadzono prace nad laudami województwa bełskiego, które były przygotowywane w dwóch tomach¹²². Program ten kontynuował Wojciech Hejnosz, który wydrukował jedną edycję źródłową¹²³, a dwie kolejne przygotował do druku – niestety, wydanie uniemożliwiła II wojna światowa¹²⁴. Poza Lwowem działał Stanisław Ku-

¹¹⁷ W. Konopczyński, *Potrzeby naukowe...*, s. 222.

¹¹⁸ K. Sochaniewicz, *Stan, organizacja i postulaty badań nad historią ziem południowo-ruskich*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. I: *Referaty*, Lwów 1925, s. 12; P. Dąbkowski, *Historia prawa polskiego. O nauce i nauczaniu spostrzeżenia i postulaty*, [w:] *ibidem*, s. 7. Podobna ocena pojawiła się jeszcze w 1930 r. J. Siemieński, *Podstawa źródłowa naszej historiografii*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, t. I: *Referaty*, Lwów 1930, s. 281; W. Konopczyński, *Potrzeby naukowe...*, s. 219.

¹¹⁹ Pieniądze na druk książek zapewnił Fundusz Kultury Narodowej. W. Hejnosz, *Przedmowa*, [do:] *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXV: *Lauda sejmikowe halickie 1696–1772*, wyd. W. Hejnosz, Lwów 1935, s. XIX.

¹²⁰ *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXIII: *Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyskie, sanockie 1731–1772*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1928; *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXIV: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1931. Tom XXIV był ostatnim wydanym dziełem Antoniego Prochaski. Rękopis został złożony do drukarni w marcu 1928 r., a pogarszający się stan zdrowia uniemożliwił mu przeprowadzenie korekty. Wojciech Hejnosz wykonał więc również indeksy osobowe, rzeczowe i miejscowe.

¹²¹ W. Hejnosz, *Lauda sejmikowe chełmskie*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 1935, t. 15, nr 3, s. 37–38.

¹²² A. Prochaska, *Przedmowa* [do:] *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXIII: *Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyskie, sanockie 1731–1772*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1928, s. XXI.

¹²³ *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXV. Materiał zebrany był i odpisany w całości przez Antoniego Prochaskę, a skolacjonowania tekstu dokonała Helena Polaczkowa.

¹²⁴ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 15964 (*Lauda sejmikowe bełskie 1572–1673*). Zob. W. Hejnosz, *Przedmowa*, s. XX. Właściwie pod tą wrocławską sygnaturą znajduje się jeden maszynopis i pięć zeszytów odpisów rękopiśmiennych. Odpisy chełmskie odnalazły się zaś w Archiwum Prowincji oo. Dominikanów w Krakowie, Extranea 72/1. W. Bondyra, H. Gmiterek, J. Ternes, *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej*, s. 11. Dodać należy, że we Lwowie przechowywane są tzw. Teki Prochaski, które w szczególności w tomie VII zawierają wiele cennego materiału o tematyce sejmikowej. Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka, Oddział Rękopisów, f. 103, dział VI, nr 149.

trzeba, który opracowywał edycję pod patronatem Akademii Umiejętności. Był pierwszym wydawcą, który poszerzył zakres materiału, całość nazywając *aktami sejmikowymi*¹²⁵.

W okresie PRL-u źródła sejmikowe przestały odgrywać istotną rolę dla państwowych instytucji naukowych. Jeszcze w 1947 r. niezależna Polska Akademia Umiejętności zorganizowała konferencję, w której niektórzy badacze (Stanisław Bodniak i Władysław Czapliński) podkreślali konieczność dalszego kontynuowania prac nad edycją i publikacją akt sejmikowych¹²⁶. Jedyne dzięki determinacji dwóch historyków mogły ukazać się kolejne monografie źródłowe. Adam Przyboś ogłosił cztery kolejne tomy akt województwa krakowskiego obejmujące lata 1621–1696, a Włodzimierz Dworzaczek w dwóch częściach rozpoczął wydawanie akt poznańsko-kaliskich z lat 1572–1632¹²⁷. Charakterystyczne, że obie inicjatywy w latach pięćdziesiątych XX w. nie były *de iure* wsparte przez państwo. Adam Przyboś mógł opublikować efekty swojej pracy dzięki Polskiej Akademii Umiejętności, a Włodzimierz Dworzaczek Poznańskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk¹²⁸.

W latach 1985–2001 nie powstało żadne nowe monograficzne wydanie źródłowe¹²⁹. Schyłkowy okres PRL-u oraz transformacja lat dziewięćdziesiątych nie wpływały na omawiane inicjatywy pozytywnie. Brakowało podstawy in-

¹²⁵ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. I.

¹²⁶ *Protokół Konferencji Towarzystwa i Instytucji uprawiających badania historyczne zorganizowanej przez Komisję Historyczną PAU w Krakowie w dniach 26 i 27 października 1947 r.*, „Archiwum Komisji Historycznej PAU” 4 (1948–1951), 4, s. 171–229; M. Zwierzykowski, *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. IV, s. VIII. Zob. również: J.A. Gierowski, *Sejmik generalny księstwa mazowieckiego na tle ustroju sejmikowego Mazowsza*, Wrocław 1948, s. 5.

¹²⁷ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. II: 1621–1660, III: 1661–1667, t. IV: 1674–1680, t. V: 1681–1696, wyd. A. Przyboś, Wrocław–Kraków 1953–1984; *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. I, cz. 1: 1572–1616, cz. 2: 1616–1632, wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957–1962.

¹²⁸ Należy jednak dodać, że Polska Akademia Nauk partycypowała w kosztach prac pomocniczych związanych z wydawnictwem akt sejmikowych wielkopolskich. W. Dworzaczek, *Przedmowa*, [do:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. I, cz. 1, s. XVII. Od 1955 r. edycja Przybosia była wydawana przez Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, co wiązało się z przejściem w 1952 r. majątku Polskiej Akademii Umiejętności i przekazaniem go Polskiej Akademii Nauk. Natomiast edycja z 1953 r. możliwa była dzięki pomocy finansowej udzielonej przez Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego.

¹²⁹ Oczywiście stale pojawiały się edycje pojedynczych dokumentów: [*Diariusz sejmiku przedsejmowego w Warszawie 3 II 1666*], wyd. S. Ochmann-Staniszevska, [w:] *Studia i materiały z dziejów nowożytnych*, red. K. Matwijowski, S. Ochmann-Staniszevska, Wrocław 1995, s. 211–219; *Diariusz sejmiku województwa krakowskiego z 1587 roku. (Trzecie bezkrólewie w Proszowicach)*, wyd. W. Sokolowski, „Teki Archiwalne” 1987, nr 20, s. 21–47; *Laudum sejmiku powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej poświęconego wyborowi urzędników urzędów utworzonych na Sejmie Czteroletnim i obradom gospodarskim 14–18 II 1792*, wyd. J. Sobczak, „Rocznik Leszczyński” 1985, nr 7, s. 263–272; *Postowie ziemi chełmskiej, laudum sejmikowe i instrukcja poselska na sejm elekcyjny 1697 roku*, wyd. R. Kozyrski, „Rocznik Chełmski” 1997, nr 4, s. 201–213. Wśród wydań opublikowanych poza granicami Polski: M. Крикун, *Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка” 31 (1996), s. 415–436; П. Кулаковський, *Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 року*, „Україна модерна” 2001, nr 6 s. 113–138.

stytucjonalnej, oraz struktur finansowo-organizacyjnych, na których można byłoby oprzeć tak mozolną i czasochłonną pracę.

Warto odnotować, że obecna dynamika wydawnicza przypomina tę z lat trzydziestych XX w. W XXI stuleciu wydano już cztery tomy akt sejmikowych. Tą serię rozpoczął J. Stolicki, który w 2002 r. opublikował akta sejmiku podolskiego z lat 1672–1698¹³⁰. Niezmiernie interesujący był temat przewodni – funkcjonowanie zgromadzenia szlacheckiego bez województwa podolskiego, które wówczas znajdowało się w rękach Porty Otomańskiej. Jedenaście lat później lubelski zespół badaczy ogłosił edycję akt sejmikowych ograniczonych do jednej ziemi chełmskiej, ale w stosunkowo szerokim zakresie chronologicznym obejmującym lata 1572–1668¹³¹. Edycja ta stanowi zapowiedź zmiany, wydana została bowiem przez stworzony w tym celu trzyosobowy zespół badawczy, w składzie W. Bondyra, H. Gmiterek i J. Ternes. Całość była realizowana w latach 2007–2010 jako grant badawczy przyznany przez Komitet Badań Naukowych Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego¹³². Do tej liczby należy oczywiście doliczyć dwie książki opracowane przez M. Zwierzykowskiego.

Epizodycznie dotychczas występowały wypisy z akt sejmikowych ujęte w ramy tematyczne. Po raz pierwszy realizację takiego zamierzenia zaproponował Wincenty Łopaciński, który podkreślał: „należałoby przytoczyć uchwały sejmowe i sejmikowe dotyczące spraw archiwalnych. Chodziłoby o to, ażeby laikom ad oculos pokazać i udowodnić, że służba archiwalna w Polsce ma dawną i świetną tradycję, którą kultywować i kontynuować należy”¹³³. Ostatecznie udało się tego dokonać jedynie Annie Michałowskiej-Mycielskiej w kwestii dotyczącej ludności żydowskiej¹³⁴. Oczywiście, jak sumiennie zauważyła autorka, niemożliwa była kwerenda całościowa w księgach grodzkich. Dlatego ograniczono się do wyboru z opublikowanych dokumentów sejmikowych, które uzupełniono o rękopiśmienne Teki Pawińskiego i materiały niewydane Wojciecha Hejnosza, a także inne wydawnictwa źródłowe dotyczące ludności żydowskiej¹³⁵.

¹³⁰ *Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1698*, oprac. J. Stolicki, Kraków 2002.

¹³¹ Pomimo tego, że ziemia chełmska wchodziła w skład województwa ruskiego, posiadała ona całkowicie niezależnie działający sejmik, który był zwoływany w normalnych terminach sejmików wojewódzkich i wysyłał swych posłów bezpośrednio na sejm. R. Kozyrski, op. cit., passim; J. Ternes, op. cit., passim.

¹³² *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej*.

¹³³ W. Łopaciński, *O dotychczasowych wydawnictwach archiwalnych i o potrzebach w tym zakresie*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. I: *Referaty*, Lwów 1925, s. 3.

¹³⁴ *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2006.

¹³⁵ *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich*, oprac. H. Gmiterek, t. I: 1697–1733, Lublin 2001; t. II: 1669–1697, Lublin 2003; t. III: 1633–1669, Lublin 2006; *Żydzi polscy 1648–1772. Źródła*, oprac. A. Kaźmierczyk, Kraków 2001.

Oceniając półtora wieku edycji koronnych akt sejmikowych, trzeba stwierdzić, że rezultat jest nader skromny. Zaważyły na tym wielkie wydarzenia – wojny światowe. Długo czekano na inicjatywy wydawnicze, a gdy już pojawiała się nadzieja na szybką edycję akt sejmikowych, następowała kolejna dziejowa apokalipsa. Również druga połowa XX w. charakteryzowała się niewielką dynamiką prac, na co oczywiście miały wpływ koncepcje wydawnicze promowane w okresie PRL-u.

Najgorzej, w procesie edycji źródłowej akt sejmikowych, wypadło Wielkie Księstwo Litewskie. Historycy polscy w okresie rozbiorowym nie zgłaszały propozycji lub inicjatyw dotyczących tego zagadnienia¹³⁶. Jedynym wyjątkiem był L. Kubala, który uznał za konieczne wydanie dokumentacji z funkcjonowania dwóch sejmików litewskich¹³⁷. Sytuacja zmieniła się dopiero w okresie II Rzeczypospolitej. Ogólny dezyderat w tej sprawie przedstawił w 1918 r. O. Balzer i S. Kutrzeba¹³⁸. W 1935 r. Powszechny Zjazd Historyków Polskich obradował w Wilnie i z racji miejsca zajęto się tym zagadnieniem. Głos w tej sprawie zabrał W. Konopczyński, który postulat wydawniczy zestawił z pesymistycznym świadectwem: „ani jedno województwo litewskie nie ma porządnego zbioru laudów”¹³⁹. Była to ocena nieco przesadzona, gdyż w szczególności do województwa brzeskolitewskiego wydany był całkiem okazały (obejmujący przede wszystkim 2 połowę XVII i XVIII w.) zbiór dokumentów¹⁴⁰. Głos Konopczyńskiego nawołujący do pracy na tym polu wcale nie spotkał się z wielkim entuzjazmem badaczy, J. Adamus zakwestionował nawet potrzebę osobnej edycji źródłowej dla ziem litewskich¹⁴¹.

Marazm istniejący na tym polu starał się przezwyciężyć białoruski uczoney Jaugen Aniszczanka. W 2009 r. wydał zbiór dokumentów sejmikowych powstałych za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego¹⁴². Edycja ukazuje, jak ważne były ustalenia i debaty prowadzone pod koniec XIX i w XX w. Niestety – bardziej nawiązuje do *Akt Wileńskiej Komisji Archeograficznej* niż wypracowanych zasad w *aktach sejmikowych*. Zostały tam zebrane źródła dotyczące sejmików położonych na terenie dzisiejszej Białorusi. Znajdują się więc tam instrukcje z sejmików powiatowych obradujących w Rzeszycy, Orszy, Mozyrzu, Słonimie, Brześciu Litewskim, Pińsku, Połocku, Grodnie, Wołkowysku,

¹³⁶ Zgoła wyjątkową postać ma dwustronicowe: *Postanowienia na sejmiku wilkijskim*, s. 457–458.

¹³⁷ *Pamiętnik Drugiego Zjazdu*, t. II, s. 66.

¹³⁸ O. Balzer, *O potrzebach...*, s. 249–250; S. Kutrzeba, *Postulaty wydawnicze...*, s. 270.

¹³⁹ W. Konopczyński, *Przegląd badań nad dziejami Litwy w XVIII w. (1696–1795)*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, t. I: *Referaty*, Lwów 1935, s. 44.

¹⁴⁰ *Акты Виленской археографической комиссии*, Т. II–V, Вильно 1867–1871.

¹⁴¹ J. Adamus, *op. cit.*, s. 448.

¹⁴² Я.К. Анішчанка, *Збор твораў у 6 т.*, Т. 5: *Абывацелі правінцыі: Інструкцыі шляхецкіх сеймікаў беларускіх земляў ВКЛ (Літоўская правінцыя)*. *Зб. дакум.*, Выд. Я.К. Анішчанка, Мінск 2009.

Lidzie, Mińsku, Nowogródka. Zasięg chronologiczny dotyczy lat 1773–1794. Jest to zbiór bardzo niekompletny, zawiera zaledwie 105 pozycji (ss. 531). Pozbawiony jest rozbudowanego aparatu naukowego, przede wszystkim jednak źródła są tłumaczone na język białoruski bez uprzedniego odczytania i skolacjonowania tekstu oryginalnego, pisanego w języku polskim¹⁴³. Niewątpliwie zbiór ten stanowi jednak pewną pomoc źródłową dla badaczy zajmujących się XVIII stuleciem.

Na szczęście ten pesymistyczny obraz zaczyna się zmieniać¹⁴⁴. Podkreślić należy działalność Zakładu Badań Źródłoznawczych i Edytorstwa (Instytut Historii PAN). Pod kierunkiem A. Rachuby, który jest kierownikiem grantu NPRH¹⁴⁵, prowadzone są prace polegające na zebraniu materiału źródłowego, opracowaniu i przygotowaniu do druku akt sejmikowych z województwa nowogródzkiego. Zespół liczy 8 osób, pracuje w 4 dwuosobowych zespołach, z których każdy ma przygotować zestaw dokumentów w układzie chronologicznym. Henryk Lulewicz i Andrej Radaman pracują nad edycją materiałów sejmikowych z lat 1566–1632; Diana Konieczna i Andrzej Rachuba: 1633–1696; Andrej Macuk i Przemysław Romaniuk: 1697–1733; Adam Danilczyk i Andrzej Haratym: 1734–1794. Prace zostaną zakończone już w 2016 r., a według oceny kierownika grantu, drukiem ukażą się w 2017.

To nie koniec dobrych wiadomości, gdyż zespół pod kierunkiem Tomasza Kempy wydaje akta sejmikowe dla całego województwa wileńskiego. Jest to projekt badawczy, w którym udział biorą doktoranci (UMK) – Tomasz Ambrosiak i Piotr Łabędź. Cezurą czasową będzie połowa XVII w. (rok 1648 lub 1654). Materiały mają być gotowe do wydania również w 2017.

Niedawno powstałe i przysze edycje źródłowe całkowicie zmieniają pogląd na możliwość stworzenia syntezy dotyczącej działalności sejmików w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej. Jeszcze w 2013 r. bardzo pesymistyczną ocenę przedstawił J. Stoliccki pisząc: „Adam Lityński kilkakrotnie postulował konieczność opracowania syntezy. Badania analityczne zawsze powinny służyć uogólnieniom. Mam jednak wątpliwość czy w obecnym stanie nie jest jeszcze za wcześnie na tę syntezę. W ostatnich latach nastąpił znaczący postęp; ukazało się kilka ważnych monografii, przełamano impas w wydawaniu aktów sejmiko-

¹⁴³ Szerzej: A. Zakrzewski, *Osiągnięcia i problemy badań nad parlamentaryzmem Wielkiego Księstwa Litewskiego*, TS 2010, nr 1, s. 40–52.

¹⁴⁴ Warto zaakcentować niezwykle ważną inicjatywę podjętą przez Henryka Lulewicza, który wydał uchwały zgromadzeń szlacheckich, obejmujące (lub aspirujące do objęcia) zasięgiem całe Wielkie Księstwo Litewskie. Były to zarówno sejmiki generalne, jak i konwokacje wileńskie. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. I: *Okresy bezkrólewí (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764)*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006; t. II: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009.

¹⁴⁵ Zob. <http://www.ihpan.edu.pl/struktura/zaklady-naukowe/394-zaklad-badan-zrodloznawczych-i-edytorstwa/>; http://www.nauka.gov.pl/g2/oryginal/2013_05/f63832adb50becedd925688c9d06c83.pdf, poz. 47.

wych czy też opublikowanie wiele cennych artykułów wyjaśniających rozmaite kwestie. W dalszym ciągu są jednak prawdziwe białe plamy”¹⁴⁶.

Mijają dwa lata od tej wypowiedzi, a perspektywa całkowicie się zmieniła. Dwa tomy M. Zwierzykowskiego, dzieła edytorskie J. Stolickiego oraz zespołu lubelskiego w składzie H. Gmiterek, W. Bondyra, J. Ternes są zapowiedzią ogromnego ilościowego i jakościowego skoku. Obecnie powstaje 9 tomów akt sejmikowych (4 nowogródzkie, 3 poznańsko-kaliskie, 1 bełska i 1 wileńska). Tym samym około 2020 r. będziemy posiadać komplet materiałów dla województwa kaliskiego, poznańskiego, ruskiego, bełskiego, nowogródzkiego, brzeskokujawskiego, inowrocławskiego. Do tego należy doliczyć województwo krakowskie i księstwo zatorsko-oświęcimskie (1572–1698), ziemię chełmską (1572–1668), województwo wileńskie (1572–1648). Dodatkowo od 2 połowy XVII w. posiadamy materiały dla ziemi dobrzyńskiej i województwa brzesko-litewskiego. Do tego dodać należy liczne dokumenty wydane dla województwa kijowskiego, podolskiego, wołyńskiego i czernihowskiego. Podejrzewam, że katalog będzie dużo szerszy uwzględniając ogromną dynamikę nowożytnych wydawnictw źródłowych, którą obecnie obserwujemy¹⁴⁷.

Najważniejsze, że powstało środowisko badaczy zajmujących się przygotowaniem do druku akt sejmikowych, o czym świadczy zresztą zorganizowana przez Instytut Historii PAN 15 października 2015 r. konferencja na temat *Edycje źródłowe akt sejmikowych. Problemy i perspektywy edytorskie*. Na spotkaniu byli obecni Andrzej Rachuba, Janusz Tandecki, Henryk Gmiterek, Michał Zwierzykowski, Jerzy Ternes, Tomasz Jaszczółt, Jarosław Stolicki, Andrzej Kamiński, Tomasz Ambroziak. Uwagę zwracało wystąpienie Tomasza Jaszczółta, który zaprezentował możliwości wydania akt sejmikowych województwa podlaskiego, tym samym jest możliwe, że wkrótce otrzymamy kolejny tom akt sejmikowych¹⁴⁸.

¹⁴⁶ J. Stolicki, *O monografii sejmiku w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] *Po unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, s. 198.

¹⁴⁷ W ostatnich latach pojawiła się inicjatywa Jolanty Choińskiej-Miki i Adama Moniuszki (UW) wydania akt sejmikowych województwa płockiego. Również Waldemar Bednaruk (KUL) pracuje nad małopolskimi laudami sejmikowymi w okresie stanisławowskim, które obejmować mają województwo sandomierskie, lubelskie i krakowskie.

¹⁴⁸ Obecna dynamika jest imponująca. Warto porównać tegoroczne spotkanie z innym zorganizowanym w 2009 r. Podczas *Krakowskiego spotkania źródłoznawczego: teoria a praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce XVI–XVIII wieku*, tematykę sejmikową podejmowały jedynie trzy osoby: J. Stolicki, M. Zwierzykowski i J. Tandecki. Ostatecznie w publikacji *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011, znalazł się jedynie artykuł J. Stolickiego (*O wydawaniu źródeł sejmikowych z 2. połowy XVII wieku. Uwagi po latach na marginesie akt sejmiku podolskiego z czasów wygnania*, [w:] *ibidem*, s. 115–142) i J. Tandeckiego (*Protokoły Sejmiku Generalnego Prus Królewskich (od 1526) i problemy ich edycji*, [w:] *ibidem*, s. 105–114). Por. A. Perłakowski, *I Krakowskie Spotkania Źródłoznawcze: teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce XVI–XVIII wieku (Kraków, 19–20 listopada 2009 roku)*, „Prace Historyczne” 2010, nr 137, s. 224.

Największy brak obserwujemy na obszarze Prus Królewskich, z którego terenu nie wydano żadnych akt sejmikowych powstałych po 1572¹⁴⁹. Szczęśliwie jednak istnieją monografie sejmików z tego obszaru¹⁵⁰, znajdują się również manuskrypty zawierające wypisy z pruskich laudów sejmikowych¹⁵¹. Wydaje się zatem, że w realnym zakresie czasowym (trzecie dziesięciolecie XXI w.) możliwe będzie stworzenie syntezy prezentującej organizację i funkcjonowanie sejmików szlacheckich w latach 1572–1795. Być może będzie to inicjatywa wieloosobowa, a poszczególni badacze odpowiedzialni zostaną za charakterystykę sejmików ujętych w określonym przedziale czasowym. Dzięki takiemu zabiegowi wyeksponowana zostanie nie tylko specyfika regionalna, ale i dynamika zachodzących przemian¹⁵². Niewątpliwie Michał Zwierzykowski jest w stanie podołać temu wyzwaniu.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Biblioteka książąt Czartoryskich, rkps. 978–979.

Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 15964.

Biblioteka PAN i PAU, rkps. 8318–8354.

¹⁴⁹ Dotychczas opublikowano: *Acten der Ständetage Preussens, Königlichen Anteils. (Westpreussen)*, hrsg. v. F. Thunert, Bd. 1, Danzig 1896; *Acta stanów Prus Królewskich*, t. I (1479–1488), wyd. K. Górski, M. Biskup, Toruń 1955; t. II (1489–1492), wyd. K. Górski, M. Biskup, Toruń 1957; t. III (1492–1497), wyd. K. Górski, M. Biskup, Toruń 1961; t. IV, cz. 1 (1501–1504), wyd. K. Górski, M. Biskup, Toruń 1966; t. IV, cz. 2 (1504–1506), wyd. K. Górski, M. Biskup, Toruń 1967; t. V, cz. 1 (1506–1508), wyd. M. Biskup, Warszawa 1973; t. V, cz. 2 (1508–1511), wyd. M. Biskup, Warszawa 1974; t. V, cz. 3 (1511–1512), wyd. M. Biskup, Warszawa 1975; t. VI (1512–1515), wyd. M. Biskup, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa 1979; t. VII (1516–1520), wyd. M. Biskup, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa 1986; t. VIII (1520–1526), wyd. M. Biskup i I. Janosz-Biskupowa, Warszawa–Toruń 1993. *Protokoły Sejmiku Generalnego Prus Królewskich*, t. I (1526 – połowa 1528), wyd. M. Biskup, J. Tandecki, B. Dybaś, Toruń 2001; t. II (lipiec 1528 – październik 1530), wyd. M. Biskup, B. Dybaś, J. Tandecki, Toruń 2005; t. III: (listopad 1530 – październik 1535), wyd. M. Biskup, K. Kopiński, P. Oliński, J. Tandecki, Toruń 2010. Towarzystwo Naukowe w Toruniu prowadzi pracę nad *Protokołami Sejmiku Generalnego Prus Królewskich (1536–1542)*: [http://www.tnt.torun.pl/projekty.granty-badawcze.protokoly-sejmiku-generalnego-prus-krolewskich-\(1536-1542\).html](http://www.tnt.torun.pl/projekty.granty-badawcze.protokoly-sejmiku-generalnego-prus-krolewskich-(1536-1542).html) (09.09.2015).

¹⁵⁰ Wśród dużej liczby prac, wymienić należy monografie: S. Achremczyk, *Reprezentacja stanowa Prus Królewskich w latach 1696–1772. Skład społeczny i działalność*, Olsztyn 1981; S. Achremczyk, *Życie sejmikowe Prus Królewskich w latach 1647–1772*, Olsztyn 1999; Z. Naworski, *Sejmik generalny Prus Królewskich 1569–1772. Organizacja i funkcjonowanie na tle systemu zgromadzeń stanowych prowincji*, Toruń 1992; D. Bogdan, *Sejmik warmiński w XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, Olsztyn 1994.

¹⁵¹ Przykładowo: Biblioteka Książąt Czartoryskich, rkps. 978–979.

¹⁵² J. Stolicki zakwestionował możliwość wydania monografii sejmikowej obejmującej cały okres istnienia Rzeczypospolitej. Zaproponował on wydzielenie okresów: 1572–1648–1696–1717–1763–1795. Idem, *O monografii sejmiku...*, s. 180 i n.

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, rkps. 352–353.

Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka, Oddział Rękopisów, f. 103, dział VI, nr 149.

Źródła drukowane

Acten der Ständetage Preussens, Königlichen Anteils. (Westpreussen), hrsg. v. F. Thunert, Bd. 1, Danzig 1896.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. I: 1572–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. II: 1621–1660, [vol. 1: 1621–1648], wyd. A. Przyboś, Kraków 1953.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. II: 1621–1660, [vol. 1: 1648–1660], wyd. A. Przyboś, Kraków 1955.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, III: 1661–1667, wyd. A. Przyboś, Wrocław 1959.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. IV: 1674–1680, wyd. A. Przyboś, Wrocław 1963.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. V: 1681–1696, wyd. A. Przyboś, Wrocław 1984.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. III: 1661–1673. *Indeksy osób i nazw geograficznych oraz terminów i rzeczy*, wyd. A. Przyboś, Wrocław [etc.] 1963.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. IV: 1674–1680. *Indeksy osób i nazw geograficznych oraz terminów i rzeczy*, wyd. A. Przyboś, Wrocław [etc.] 1964.

Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego, t. I, vol. 1: 1572–1616, wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957.

Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego, t. I, vol. 2: 1616–1632, wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1962.

Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008.

Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733–1763, wyd. M. Zwierzykowski, Warszawa 2015.

Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668, oprac. H. Gmiterek, W. Bondyra, J. Ternes, Lublin 2013.

Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1698, oprac. J. Stolicki, Kraków 2002.

Akta stanów Prus Królewskich, t. I (1479–1488), wyd. K. Górski, M. Biskup, Toruń 1955.

Akta stanów Prus Królewskich, t. II (1489–1492), wyd. K. Górski, M. Biskup, Toruń 1957.

Akta stanów Prus Królewskich, t. III (1492–1497), wyd. K. Górski, M. Biskup, Toruń 1961.

- Akta stanów Prus Królewskich*, t. IV, cz. 1 (1501–1504), wyd. K. Górski, M. Biskup, Toruń 1966.
- Akta stanów Prus Królewskich*, t. IV, cz. 2 (1504–1506), wyd. K. Górski, M. Biskup, Toruń 1967.
- Akta stanów Prus Królewskich*, t. V, cz. 1 (1506–1508), wyd. M. Biskup, Warszawa 1973.
- Akta stanów Prus Królewskich*, t. V, cz. 2 (1508–1511), wyd. M. Biskup, Warszawa 1974.
- Akta stanów Prus Królewskich*, t. V, cz. 3 (1511–1512), wyd. M. Biskup, Warszawa 1975.
- Akta stanów Prus Królewskich*, t. VI (1512–1515), wyd. M. Biskup, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa 1979.
- Akta stanów Prus Królewskich*, t. VII (1516–1520), wyd. M. Biskup, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa 1986.
- Akta stanów Prus Królewskich*, t. VIII (1520–1526), wyd. M. Biskup i I. Janosz-Biskupowa, Warszawa–Toruń 1993.
- Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. I: *Okresy bezkrólewi (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764)*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006.
- Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. II: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009.
- Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XX: *Lauda wiszeńskie 1572–1648*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1909.
- Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXI: *Lauda wiszeńskie 1648–1673*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1911.
- Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXII: *Lauda wiszeńskie 1673–1732*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1914.
- Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXIII: *Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyskie, sanockie 1731–1772*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1928.
- Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXIV: *Lauda sejmikowe halickie 1575–1695*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1931.
- Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXV: *Lauda sejmikowe halickie 1696–1772*, wyd. W. Hejnosz, Lwów 1935.
- [*Diariusz sejmiku przedsejmowego w Warszawie 3 II 1666*], wyd. S. Ochmann-Staniszevska, [w:] *Studia i Materiały z dziejów nowożytnych*, red. K. Matwijowski, S. Ochmann-Staniszevska, Wrocław 1995.
- Diariusz sejmiku województwa krakowskiego z 1587 roku. (Trzecie bezkrólewie w Proszowicach)*, wyd. W. Sokołowski, „Teki Archiwalne” 1987, nr 20.
- Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*, t. I: A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce na tle stosunków województw kujawskich*, Warszawa 1888.
- Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*, t. II: *Lauda i instrukcje 1572–1674*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1888.
- Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*, t. III: *Lauda i instrukcje 1674–1700*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1888.

- Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*, t. IV: *Lauda i instrukcje 1700–1733*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1888.
- Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*, t. V: *Lauda i instrukcje 1733–1795*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1888.
- Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1887.
- Laudum sejmiku powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej poświęconego wyborowi urzędników urzędów utworzonych na Sejmie Czteroletnim i obradom gospodarskim 14–18 II 1792*, wyd. J. Sobczak, „Rocznik Leszczyński” 1985, nr 7.
- Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich*, t. I: 1697–1733, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2001.
- Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich*, t. I: 1669–1697, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2003.
- Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich*, t. III: 1633–1669, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2006.
- Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków polskich we Lwowie*, t. II: *Obrady i uchwały*, Lwów 1891.
- Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, wyd. F. Kluczycki, t. I, cz. 2, Kraków 1881.
- Posłowie ziemi chełmskiej, laudum sejmikowe i instrukcja poselska na sejm elekcyjny 1697 roku*, wyd. R. Kozyński, „Rocznik Chełmski” 1997, nr 4.
- Postanowienia na sejmiku wilkijskim w ziemi żmudzkiej w roku 1576 marca 28 dnia*, wyd. W. Nowodworski, „Kwartalnik Historyczny” 1902, t. 16, z. 1.
- Protokoły Sejmiku Generalnego Prus Królewskich*, t. I (1526 – połowa 1528), wyd. M. Biskup, J. Tandecki, B. Dybaś, Toruń 2001.
- Protokoły Sejmiku Generalnego Prus Królewskich*, t. II (lipiec 1528 – październik 1530), wyd. M. Biskup, B. Dybaś, J. Tandecki, Toruń 2005.
- Protokoły Sejmiku Generalnego Prus Królewskich*, t. III: (listopad 1530 – październik 1535), wyd. M. Biskup, K. Kopiński, P. Oliński, J. Tandecki, Toruń 2010.
- Protokół Konferencji Towarzystw i Instytucji uprawiających badania historyczne zorganizowanej przez Komisję Historyczną PAU w Krakowie w dniach 26 i 27 października 1947 r.*, „Archiwum Komisji Historycznej PAU” 4 (1948–1951), 4.
- Scriptores Rerum Polonicarum*, t. VI: *Pamiętnik I Zjazdu Historycznego polskiego imienia Jana Długosza*, wyd. M. Bobrzyński, M. Sokołowski, Kraków 1881.
- Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XI: *Dyaryjusze sejmowe r. 1578: sejmy konwokacyjny i elekcyjny*, wyd. A. Sokołowski, Kraków 1887.
- Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XVIII: *Dyaryjusze sejmowe r. 1585: Ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582. Akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 roku*, wyd. A. Czuczynski, Kraków 1901.
- Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XX: *Dyaryjusze sejmowe r. 1597: w dodatkach akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego Sejmu*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1907.
- Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XXI: *Dyaryjusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1911.

- Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2006.
- Żydzi polscy 1648–1772. Źródła*, oprac. A. Kaźmierczyk, Kraków 2001.
- Акты Виленской археографической комиссии*, Т. I: *Акты Гродненского земского суда*, Вильно 1865.
- Акты Виленской археографической комиссии*, Т. II: *Акты Брестского земского суда*, Вильно 1867.
- Акты Виленской археографической комиссии*, Т. III: *Акты Брестского городского суда*, Вильно 1870.
- Акты Виленской археографической комиссии*, Т. IV: *Акты Брестского городского суда*, Вильно 1870.
- Акты Виленской археографической комиссии*, Т. V: *Акты Брестского и Городнянского городских судов*, Вильно 1871.
- Акты Виленской археографической комиссии*, Т. VII: *Акты Виленского городского суда*, Вильно 1875.
- Акты Виленской археографической комиссии*, Т. VII: *Акты Гродненского городского суда*, Вильно 1874.
- Акты Виленской археографической комиссии*, Т. XXI: *Акты Гродненского земского суда*, Вильно 1894.
- Акты Виленской археографической комиссии*, Т. XXXIV: *Акты относящиеся ко времени войны за Малороссию*, Вильно 1909.
- Анішчанка Я.К., *Збор твораў у 6 т.*, Т. 5: *Абывацелі правінцыі: Інструкцыі шляхецкіх сеймікаў беларускіх земляў ВКЛ (Літоўская правінцыя)*. Зб. дакум., Выд. Я.К. Анішчанка, Мінск 2009.
- Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов*, Ч. 2, Т. I, Киев 1861.
- Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов*, Ч. 2, Т. II, Киев 1888.
- Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов*, Ч. 2, Т. III, Киев 1910.
- Крикун М., *Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка” 31 (1996).
- Кулаковський П., *Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 року*, „Україна модерна” 2001, nr 6.

Opracowania

- Achremczyk S., *Reprezentacja stanowa Prus Królewskich w latach 1696–1772. Skład społeczny i działalność*, Olsztyn 1981.
- Achremczyk S., *Życie sejmikowe Prus Królewskich w latach 1647–1772*, Olsztyn 1999.
- Adamczyk T., *Recenzja*, [z:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008, „Z Dziejów Prawa” 2010, nr 11.

- Adamus J., *Wydawnictwa źródeł do historii Litwy*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, t. I: *Referaty*, Lwów 1935.
- Balzer O., *Adolf Pawiński*, „*Ateneum*” 1897, t. 1.
- Balzer O., *O potrzebach nauki w zakresie historii prawa polskiego*, [w:] *Nauka Polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*, t. I, Warszawa 1918.
- Balzer O., *Recenzja*, [z:] *Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1887, „*Kwartalnik Historyczny*” 1887, t. 1.
- Barwiński E., *Potrzeby naukowe w zakresie wydawnictw źródłowych do dziejów Polski. Okres od 1572 do 1648*, [w:] *Nauka polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*, t. II, Warszawa 1919.
- Barwiński E., *Wstęp*, [do:] *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XX: *Diariusze sejmowe z roku 1597*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1907.
- Bogdan D., *Sejmik warmiński w XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, Olsztyn 1994.
- Bondyra W., Gmiterek H., Ternes J., *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668*, oprac. H. Gmiterek, W. Bondyra, J. Ternes, Lublin 2013.
- Chodyła Z., *Recenzja*, [z:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008, „*Rocznik Historyczny*” 2009, t. 75.
- Czermak W., *Przegląd dziejów Polski. Wiek XVII, część druga (1632–1696)*, [w:] *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, t. I: *Referaty*, Kraków 1900.
- Dąbkowski P., *Historja prawa polskiego. O nauce i nauczaniu spostrzeżenia i postulaty*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. I: *Referaty*, Lwów 1925.
- Dworzaczek W., *Przedmowa*, [do:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego*, t. I, cz. 1: 1572–1616, wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957.
- Dygdała J., *Recenzja*, [z:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008, „*Wiek Oświecenia*” 2010, t. 26.
- Finkel L., *Zjazdy dotychczasowe, ich habet i debet*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. I: *Referaty*, Lwów 1925.
- Gałkowski P., *Drobna szlachta okolic Rogowa w ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Ziemia dobrzyńska. Zeszyty historyczne dobrzyńskiego oddziału WTN*, red. M. Krajewski, t. VI, Rypin 1999.
- Gierowski J.A., *Sejmik generalny księstwa mazowieckiego na tle ustroju sejmikowego Mazowsza*, Wrocław 1948.
- Hejnosz W., *Lauda sejmikowe chełmskie*, „*Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*” 1935, t. 15, nr 3.
- Hejnosz W., *Przedmowa*, [do:] *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXV: *Lauda sejmikowe halickie 1696–1772*, wyd. W. Hejnosz, Lwów 1935.
- Jarochowski K., *Lauda połączonych województw kaliskiego i poznańskiego za panowania Augusta II*, „*Ateneum*” 1884, t. 34, nr 3.

- Karczmarz G., Chartanowicz M.F., *Komisje archeologiczne i archeologiczne wileńskie w latach 1842–1915*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1988, t. 33, nr 4.
- Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 2: Nr 263–583, oprac. H. Kozerska, W. Stummer, Warszawa 1973.
- Kluczycki F., *Przedmowa wydawcy*, [do:] *Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1887.
- Kołodziej R., Zwierzykowski M., *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2012.
- Konopczyński W., *Odezwa w sprawie katalogu aktów do dziejów polskiego parlamentaryzmu*, „Kwartalnik Historyczny” 1916, t. 30, nr 3–4.
- Konopczyński W., *Potrzeby naukowe w zakresie wydawnictw źródłowych do dziejów Polski. Okres od 1648 do 1795*, [w:] *Nauka polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*, t. II, Warszawa 1919.
- Konopczyński W., *Przedmowa*, [do:] *Diaryusze sejmowe z wieku XVIII*, t. I: *Dyariusze sejmu z r. 1748*, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1911.
- Konopczyński W., *Przedmowa*, [do:] *Diaryusze sejmowe z wieku XVIII*, t. II: *Dyariusz sejmu z r. 1746*, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1912.
- Konopczyński W., *Przedmowa*, [do:] *Dyariusze sejmowe z wieku XVIII*, t. III: *Dyariusze sejmów z lat 1750, 1752, 1754 i 1758*, wyd. W. Konopczyński, Warszawa 1937.
- Konopczyński W., *Przegląd badań nad dziejami Litwy w XVIII w. (1696–1795)*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*, t. I: *Referaty*, Lwów 1935.
- Korytko A., *Recenzja*, [z:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008, „Teki Sejmowe” 2010, nr 1.
- Kosińska U., *Recenzja*, [z:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008, „Kwartalnik Historyczny” 2010, t. 117, nr 3.
- Kozyński R., *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*, Lublin 2006.
- Krzykowski M., *Recenzja*, [z:] *Samorząd sejmikowy województwa poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Michał Zwierzykowski, Poznań 2010, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2012, t. 64, nr 2.
- Kubala L., *O wydawnictwie źródeł historycznych XVII wieku*, [w:] *Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków polskich we Lwowie*, Lwów 1890.
- Kutrzeba S., *Postulaty wydawnicze z zakresu historii prawa polskiego*, [w:] *Nauka polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*, t. I, Warszawa 1918.
- Kutrzeba S., *Przedmowa*, [do:] *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. I: *1572–1620*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932.

- Lewandowska-Malec I., *Rola instrukcji sejmikowych w procedurze ustawodawczej sejmów walnych w latach 1587–1632 (na przykładzie koronnych województw górnych)*, [w:] *Świat, Europa, Ojczyzna. Studia ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Grodzkiemu w 80-lecie urodzin*, red. Marian Małecki, Bielsko-Biała 2009.
- Lityński A., *O modelu monografii sejmiku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1985, t. 37, nr 1.
- Lityński A., *O reformach sejmikowania w latach 1764–1793*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1985, t. 37, nr 2.
- Lityński A., *Szlachecki samorząd gospodarczy w Małopolsce (1606–1717)*, Katowice 1974.
- Lulewicz H., *Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku. Projekt obsady funkcji poselskich*, [w:] *Litwa w epoce Wazów*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006.
- Lopaciński W., *O dotychczasowych wydawnictwach archiwalnych i o potrzebach w tym zakresie*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. I: *Referaty*, Lwów 1925.
- Łysiak L., *W sprawie wydawnictw akt sejmikowych. Uwagi na tle analizy tomu II „Akt sejmikowych województwa krakowskiego”*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1957, t. 9.
- Naworski Z., *Sejmik generalny Prus Królewskich 1569–1772. Organizacja i funkcjonowanie na tle systemu zgromadzeń stanowych prowincji*, Toruń 1992.
- Olszewski H., *Adolf Pawiński i jego dzieło*, [w:] A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich*, oprac. H. Olszewski, Warszawa 1978.
- Olszewski H., *Praktyka limitowania sejmików*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1961, t. 13.
- Pawiński A., *Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich*, oprac. H. Olszewski, Warszawa 1978.
- Pawiński A., *Wstęp*, [do:] *Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące*, t. II: *Lauda i instrukcje 1572–1674*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1888.
- Pełtakowski A., *I Krakowskie Spotkania Źródłoznawcze: teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce XVI–XVIII wieku (Kraków, 19–20 listopada 2009 roku)*, „Prace Historyczne” 2010, t. 137.
- Pełtakowski A., *Recenzja*, [z:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008, „Studia Źródłoznawcze” 2010, t. 48.
- Prochaska A., *Przedmowa* [do:] *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXIII: *Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyskie, sanockie 1731–1772*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1928.
- Prochaska A., *Przedmowa*, [do:] *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XX: *Lauda wiszeńskie 1572–1648*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1909.

- Siemieński J., *Organizacja sejmiku ziemi dobrzyńskiej*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego AU” 1906, nr 23.
- Siemieński J., *Podstawa źródłowa naszej historiografii*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, t. I: *Referaty*, Lwów 1930, s. 281.
- Siemieński J., *Scalanie archiwów i bibliotecznych zbiorów szczególnych*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. I: *Referaty*, Lwów 1925.
- Sochaniewicz K., *Stan, organizacja i postulaty badań nad historią ziem południowo-ruśskich*, [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. I: *Referaty*, Lwów 1925.
- Stolicki J., *O monografii sejmiku w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] *Po unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013.
- Stolicki J., *O wydawaniu źródeł sejmikowych z 2. połowy XVII wieku. Uwagi po latach na marginesie akt sejmiku podolskiego z czasów wygnania*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011.
- Stolicki J., *Wstęp*, [w:] *Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1698*, oprac. J. Stolicki, Kraków 2002.
- Tandecki J., *Protokoły Sejmiku Generalnego Prus Królewskich (od 1526) i problemy ich edycji*, [w:] *Teoria i praktyka edycji nowożytnych źródeł w Polsce (XVI–XVIII w.)*, red. A. Perłakowski, Kraków 2011.
- Ternes J., *Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668)*, Lublin 2004.
- Ternes J., *Sejmiki ziemskie i ich miejsce w systemie parlamentarnym szlacheckiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Między konstytucją Nihil Novi a ustawodawstwem nowoczesnej demokracji. Parlamentaryzm polski w XVI–XX wieku*, Radom 2005.
- Winiarz A., *Przegląd literatury prawa polskiego w ostatnim dziesięcioleciu*, [w:] *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, t. I: *Referaty*, Kraków 1900.
- Woliński J., *Stan i problemy badań nad historią Litwy XVII w.*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r.*, t. I: *Referaty*, Lwów 1930.
- Zakrzewski A., *Osiągnięcia i problemy badań nad parlamentaryzmem Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Teki Sejmowe” 2010, nr 1.
- Zakrzewski W., *Adolf Pawiński 1840–1896: zarys dziejów życia i pracy*, Petersburg 1897.
- Zwierzykowski M., *Klasyfikacja sejmików na przykładzie funkcjonowania sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. I, red. M. Mikołajczyk, J. Ciągwa, P. Fiedorczyk, A. Stawarska-Rippel, T. Adamczyk, A. Drogoń, W. Organiściak, K. Kuźmicz, Białystok–Katowice 2010.

- Zwierzykowski M., *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku*, Poznań 2003.
- Zwierzykowski M., *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696–1732*, Poznań 2010.
- Zwierzykowski M., *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, Poznań 2008.
- Zwierzykowski M., *Wstęp*, [do:] *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733–1763*, wyd. M. Zwierzykowski, Warszawa 2015.
- Zwierzykowski M., *Wydawanie akt sejmikowych Rzeczypospolitej szlacheckiej – dorobek edytorski oraz refleksje nad klasyfikacją źródeł do dziejów osiemnastowiecznych sejmików*, „Wiek Oświecenia” 2011, nr 27.

Strony internetowe:

- http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=5530&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI=A2D3403BD419E3FB9FB01CF5D009CDEF-19.
- <http://www.dig.pl/index.php?s=wyniki&rodz=11>.
- <http://www.ihpan.edu.pl/struktura/zaklady-naukowe/394-zaklad-badan-zrodloznawczych-i-edytorstwa>.
- http://www.nauka.gov.pl/g2/oryginal/2013_05/f63832adb50beceddf925688c9d06c83.pdf.
- [http://www.tnt.torun.pl/projekty,granty-badawcze,protokoly-sejmiku-generalnego-prus-krolewskich-\(1536-1542\).html](http://www.tnt.torun.pl/projekty,granty-badawcze,protokoly-sejmiku-generalnego-prus-krolewskich-(1536-1542).html).